

DINOS Koubatis
NË FLAKËT E IZMIRIT
ROMAN

BOTIMET TOENA

DINOS KOUBATIS

Në flakët e Izmirit

roman

Përktheu nga origjinali greqisht
Kristo Pulla

BOTIMET TOENA
Tiranë, 2015

Autori: Dinos Kubatis (Ντίνος Κουμπάτης - Dinos Koubatis)
Titulli në origjinal: Στης φλόγες της Σμύρνης
(Stis floges tis Smyrnis)
Botoi në greqisht: Psychogios Publications S.A.

Botuese: Irena Toçi

Kryeredaktore: Sonila Kapo
Redaktore: Besa Vila
Përkujdesja grafike dhe kopertina: Albana Kuraj Gega

ISBN 978-9928000000 ????

© 2013 Psychogios Publications S.A.
© *në shqip* Botimet Toena

Të gjitha të drejtat janë të rezervuara. Nuk lejohet shumëfishimi i materialeve që përmban ky libër me asnjë mjet apo formë, as me fotokopje, as pjesërisht, pa lejen me shkrim të Botimeve Toena.

Botimet TOENA
Rr. "M. Gjollësia", K. Postare 1420, Tiranë
Tel.: + 355 4 22 40 116; 22 58 893
Fax: +355 4 22 40 117
E-mail: redaksia@toena.com.al
botimet.toena@gmail.com
[Http://www.toena.com.al](http://www.toena.com.al)

*Kërkoj një Kryq, një Kryq të madh, mbi të cilin i varur
të provoj kënaqësinë, dhe duke qenë se nuk kam diçka tjetër
që të ofroj për shpëtimin e Atdheut tonë, ofroj gjakun tim.
Ky është për mua kuptimi i jetës dhe i postit që mbaj.*

MITROPOLITI I IZMIRIT KRISOSTOMI

Shumë fjalë në libër, të cilat përdoren deri më sot, e kanë prejardhjen nga turqishtja, por edhe nga gjuhë të tjera europiane. Në shënimet në fund të faqeve, gjejmë shkurtimet e mëposhtme: *fr.* për frëngjisht, *ital.* për italisht, *shq.* për shqip, *vened.* për venedikase, *lat.* për latinisht, *mesj.* për mesjetare, *kret.* për kretase, *id.* për idiomë, *shpr.* për shprehje. Fjalët që nuk “shpjegohen” vijnë prej gjuhës turke.

Teksa anija po largohet, teksa zërat dhe të qarat, britmat therëse të nënave dhe ulërimat e dhembjes që lëshojnë fëmijët, ngjiten lart në qiell së bashku me tymin e zi dhe të dendur nga qytetit i Izmirit, që u është dorëzuar flakëve, i strukur në krahët e nënës sime, duke shtrënguar me forcë dorën e motrës sime më të madhe, qaj pa pushim prej frikës, qaj për shtëpitë tona që i pashë tek po shembeshin përtokë sikur të ishin kulla prej letre, qaj për tim atë, për gjyshin dhe për të gjithë të afërmit e mi që humbën në atë turmë të dëshpëruar dhe nuk mundën të hipnin në anije së bashku me ne.

Përpiqem të kuptoj se çfarë kishte ndodhur me saktësi, sepse nga njëri moment në tjetrin, fatkeqësia trokiti në dyert tona dhe ne e lejuam të futet brenda e të na shkatërrojë.

Sa e bukur që ishte jeta në Izmir! Nëpër rrugicat, në lagjet e saj, aty te moli, ku çdo të diel bënim shëtitje me prindërit dhe të gjithë njerëzit na respektonin e na përshëndesnin, pastaj shkonim nëpër pastiçeritë e këndshme, ku ne fëmijët mund të merrnim një pastë, një llokum ose një ëmbëlsirë me vanilje, më të mëdhenjtë të shijonin një kafe turke, zonjat një liker dhe zonjushat kadaif ose bakllava të freskët.

Në moshën pesëmbëdhjetëvjeçare, nuk ëndërroja gjë tjetër, përveçse të vazhdoja të jetoja në këtë qytet të bukur, afër njerëzve të mi, duke trashëguar së bashku me motrën dhe vëllanë tim punën e tim eti; një fabrikë të madhe vaji, të cilën edhe ai e kishte trashëguar prej paraardhësve tanë, një firmë import-eksporti si dhe pronat tona jashtë Vulllës.

– Të studioni, fëmijët e mi! – thoshte im atë. – Por të mos e braktisni punën që ju jep bukë dhe që ushqe breza të tërë nga fisi ynë që në shekullin XVII e deri më sot...

Gjyshi e dëgjonte dhe buzëqeshte duke përdredhur mustaqet e tij të dendura, i kënaqur nga mësimet që na jepte i biri dhe njëkohësisht ndiqte me bisht të syrit sesi do të reagonim ne, duke u shtirur gjoja si indiferentë dhe duke u marrë me nargjilenë, të vetmin pasion të jetës së tij, siç pohonte vetë.

– Më qetësohen nervat, – na shpjegonte, – sapo thith këtë tym të djallozur! Siç e shihni, punët kanë edhe telashe... Por vetëm nëpërmjet punës ia dalim të jetojmë. Dhe ne, familja jonë pra, pasi u vendosëm në Ionia, nuk pushuam për asnjë moment së punuari tokën dhe produktet që ajo na dhuron...

Pastaj tregonte historinë e familjes dhe vendosjen e saj në Azinë e Vogël, pasi pas kryengritjes së Kretës, anije të shumta u mbushën me kretas që nuk e duronin skllavërinë dhe erdhën e u vendosën në këto vise.

– Çfarë ishin vendasit? – thoshte. – Siç na thanë edhe neve baballarët dhe gjyshërit tanë, nuk ishin as

çifligarë, dhe as fatorëⁱ, apo njerëz të tjerë të rëndësishëm! Bagbanëⁱⁱ, qafiriⁱⁱⁱ dhe balikçi^{iv} ishin. Shumë prej tyre, ishin sklevër nga luftëra të mëparshme apo banorë nga krahina të tjera, që i kishin sjellë aty për të rritur numrin e turqve. I quanin me një emër të përbashkët “qesimixhi” apo “vakfi”, që do të thotë “sklevër”, dhe sipas një ligji të vitit 1573 apo 981 sipas kalendarit islam¹, përbënin një turmë sklevëresh të Sulltanit Ohran. Në vazhdim filluan të krijonin një kastë të re, kastën e sklevërve që kishin fituar lirinë, kastën e të liruarve, ose siç i thoshin në gjuhën e tyre, të “azadeganëve”^v. Nga sa më treguan edhe mua gjyshërit e mi, pasi shpërtheu kryengritja e Orllovit, në të cilën Peloponezi dhe Kreta u ngritën kundër turqve, në këto vise mbërritën familjet e para prej fiseve tona.

Gjyshi i rrëfente këndshëm historitë e tij dhe ne e dëgjonim me kënaqësi.

– Këto nuk do t’ua mësojnë nëpër shkolla, – ndërhynte nëna jonë.

– Nëpër libra historinë e shkruajnë si të duan. Por historinë e vërtetë e mbajnë pleqtë në kujtesën dhe në zemrën e tyre dhe ua transmetojnë brezave më të rinj.

Nëna jonë kishte mbaruar shkollën femërore dhe kishte fituar mjaft njohuri edhe nga librat që kishte lexuar. Pasi mbaroi studimet, im atë nxitoi t’i kërkonte

ⁱ Tregtar i madh, tregtar stafidhesh apo drithërash dhe vaji.

ⁱⁱ Kultivues vreshtash.

ⁱⁱⁱ Rritës gjedhesh.

^{iv} Peshkatarë.

^v Skllav që ka fituar lirinë.

dorën për t'u martuar, njerëzit e saj pranuan dhe ajo iu përkushtua tërësisht familjes së saj të re dhe punëve në fabrikë, ku mbante librat e llogarive.

Ne kishim dëshirë të mësonim gjëra të reja dhe unë dëgjoja si në ekstazë për ngjarjet historike, dhe sidomos kur protagonistë të këtyre ngjarjeve ishin grekët.

– Pra, kryengritja e Orlovit!... – thoshte gjyshi dhe dridhte e përdridhte mustaqet e tij të dendura. – Kështu pra, kur rusët u fuqizuan, por hordhitë turke përbënin ende kërcënim të madh për ta, vendosën të vepronin dhe natyrisht që dëshironin të siguronin edhe bashkëpunimin e grekëve të skllavëruar. Planin e nisi Pjetri i Madh, por ky plan u realizua nga Ekaterina e Dytë, e cila, me pretekstin se po mbronte të krishterët e të njëjtit besim me rusët, filloi luftën kundër Portës së Lartë. Kur në një moment i ngeci sharra në gozhdë prej Tartarëve në Dnjepër; mendoi të aktivizonte edhe grekët. Kështu, dërgoi agjentë të fshehtë si dhe agjentë të tjerë që vepruan publikisht në vendin tonë, të cilët vendosën kontakte me “ndërlidhësit”, si Georgios Papazoli, Emanuel Saros, arkimandriti Dhamaskinos, Adhamopoulos dhe të tjerë, me të cilët filluan të merreshin vesh dhe të përgatiteshin...

Vogëlushi ynë, Manoli, të cilin vetë gjyshi kërkonte që ta thërrisnim “Manolio”, habitej sesi ishte e mundur që gjyshi mbante mend kaq shumë gjëra dhe emra.

– Nëse diçka të bën përshtypje dhe të pëlqen, atë gjë e mban mend përgjithmonë, sepse skalitet në kujtesë, – përgjigjej gjyshi.

I përdridhte përsëri mustaqet, të cilave herë pas here u kalonte një shtresë ngjyre të zezë, kollitej në mënyrë

që ne t'u kushtonim vëmendje atyre që do të thoshte, dhe vazhdonte rrëfimin e tij.

– Po tregoja pra sesi i përgatisnin grekët për kryengritjen, dhe kryesisht ata të Peloponezit, të Epirit, të Kretës, por edhe banorë të ishujve të tjerë. Këshilltarët e Ekaterinës së Dytë, që ishin tre vëllezër: Gregori, Aleksi dhe Fjodor Orllovi, ishin vendosur në Venedik dhe prej aty drejtonin operacionet ushtarake. Në fund të korrikut të vitit 1769, filloi dërgimi i skuadrës së parë të marinës luftarake ruse në Egje, me komandant admiralin Grigori Spiridov dhe oficerin anglez Greig, i cili shërbente në marinën luftarake ruse. Detyrën e mbikëqyrësit të flotës e kishte kapiteni Antonios Psaros nga ishulli i Mikonosit. Skuadra e dytë e marinës luftarake ruse u nis pak më vonë nga Deti Baltik dhe kishte si komandant skocezin Elfinston, dhe pas pak në Egje u shfaq dhe skuadrilja e tretë ruse, me komandant nënadmiralin Fjodor Orlov. Pasi u bashkuan të tria këto flotilje, u shpall kryengritja.

Dhe teksa historisë që po tregonte gjyshi po i vinte fundi dhe ai fliste me ritëm më të ngadaltë, Manolioja shqetësohej dhe i kërkonte që ta përshejtonte rrëfimin.

– Dhe çfarë u bë aty gjysh? Betejë detare? E kush fitoi?

– E çfarë të bëhej? Filloi rrethimi i Koronës. Filluan kryengritjen edhe maniatët në Mistra me ndihmën e rusëve, u ngritën edhe të tjerë, që nga Ahaja deri në Tripolica, por ngritën krye edhe shumë ishuj, bashkë me ta edhe Kreta, me komandant, trimin e quajtur, Dhaskallojani.

– Na thua j gjysh, – këmbëngulte i vogli, – ne fituam?

Një buzëqeshje e hidhur shfaqej në fytyrën e gjyshit, psherëtinte dhe e përfundonte historinë e tij.

– Banorët e Tripolicës u përballën me sulme shumë të ashpra, ku Methoni nuk mundi të rezistojë dhe vetëm Navarinoja vazhdonte qëndresën. Aty ndodhej edhe njëri prej Orlovëve, Aleksei, dhe e vunë përpara flotën turke, por disfata rëndonte mbi Aleatët. Në vazhdim u zhvillua beteja e Çesmesë ², ja këtu, në ujërat tona, në të cilën forcat detare turke pësuan disfatë dhe patën humbje të mëdha njerëzore. Por turqit arritën fitore në Dardanele, ku u ndihmuan prej aleatëve të tyre francezë...

Por unë nga ana ime, që më pëlqente shumë historia, habitesha sesi francezët që ishin më parë aleatë të turqve u bënë më pas aleatë të grekëve...

– A!... – më përgjigjej gjyshi. – Politika është tjetër gjë... Është ajo, e cila në ditët tona dikton arbitrarisht zhvillimet historike. Do ta kuptosh me kalimin e kohës... Ekzistojnë qarqe, biri im, të cilat qeverisin botën... Këto qarqe, këto klika, kanë interesat e tyre dhe veprojnë në bazë të këtyre interesave. Shohin interesat e tyre dhe sillen kundrejt popujve të vegjël e të pafuqishëm, ashtu si u intereson atyre. Nëse u plotëson dëshirat, janë me ty, nëse ua plotësojnë të tjerë, rreshtohen përkrah tyre.

– Po tani? Tani që fliten kaq shumë gjëra? – pyeste duke ngritur sytë prej copës që qëndiste motra ime më e madhe, Ifigjenia.

Gjyshi shfrynte, thua se po e bezdisnin pyetje të tilla, por nuk vononte që të jepte përgjigje:

– Tani, bija ime, i kanë bërë gjërat... lëms! Një herë na thonë se na duan dhe se na mbështesin, ndërsa herën tjetër na kërcënojnë duke na thënë se kanë simpati për turqit...

Heshtte. Ndërhynte Manolioja me pyetjet e tij:

– Domethënë, është njësoj sikur të themi se ata duan të na shtyjnë të zihemi me turqit?

Në ato momente ndërhynte në bisedë babai, për të shpjeguar se turqit i kishin kushtuar shtrenjtë popullit grek dhe historisë së tij, por tashmë ishin shndërruar në vegla të pavullnetshme në duart e Fuqive të Mëdha, të cilat u bënë premtime dhe ata i besonin.

Nëpër shkolla nuk na mësonin gjëra interesante për historinë tonë dhe për pushtimin e tokave greke prej turqve. Brezat para nesh ndoshta mësuan diçka më tepër, të gjithë ata që patën mundësi të ndiqnin “arsimimin e jashtëm” dhe mësuesit në mirëbesim u treguan më tepër sesa ato që u lejonte regjimi. Pak gjëra dinim për lavdinë e të parëve tanë dhe ato që kishin ndodhur midis bizantinëve dhe pushtuesve.

– Që të themi dhe të vërtetën, – në këtë mënyrë e mbyllte gjithmonë diskutimin gjyshi, – unë përgjegjësinë ua hedh tanëve, bizantinëve pra... Kapërdihej teksa një hije trishtimi mbulonte fytyrën e tij, para se të vazhdonte të fliste pasi kalonte njëfarë kohe:

– Dhe nëse dëshironi që t’i themi gjërat ashtu siç janë, Bizanti mban përgjegjësi, sepse asnjë prej perandorëve nuk ishte grek i mirëfilltë. Po, kështu është, kështu si them unë. Më gjeni një dhe unë do t’ju them “ju lumtë”! E shikoni? Asnjë! As i pari, Konstandini i Madh, dhe as i fundit, Konstandin Paleologu!

– Si ka mundësi? – pyesja unë. – Nuk ishin grekë? Po atëherë, si e qeverisnin Greqinë?

– Me të drejtën hyjnore, bijtë e mi! Me të drejtën hyjnore! – psherëtinte gjyshi.

– Këtë kishin sajuar, këtë thoshin! Pasi u shua lavdia e madhe e grekëve, romakët pushtuan me lehtësi ish-kolonitë greke dhe për të mos i lënë që të ngrinin përsëri kokën, dobësuan edhe qytet-shtetet, edhe kulturën, edhe shkollat... Por ata u shtrinë edhe në Europën Perëndimore dhe ndërtuan një shtet – monstër të pakufi, i cili me thonj e me dhëmbë, herë këtu dhe herë atje, ngrihej dhe copëtonte trupin e Perandorisë Romake. Dhe atëherë, Konstandini i Madh, që as romak nuk ishte, por kishte lindur në Nish të Serbisë, mendoi ta ndante Perandorinë më dysh, dhe ai vetë e zhvendosi selinë e tij në Bizant, i nënshtroi grekët edhe më shumë, u përzje dhe me çështjen e krishtërimin, pa qenë vetë i krishterë...

– Epo atëherë, si u bë shenjtor? – nuk iu durua Manoliosë.

– Në momentet e fundit, kur ishte duke dhënë shpirt, kërkoi të pagëzohej në shtratin e vdekjes dhe të kungohej... Kështu që nuk mund t'i kundërvihemi shenjtitërimin të tij!

Gjyshi qeshi dhe gjyshja e qortoi, ashtu siç ndodhte përherë në raste të tilla:

– Ik prej këtej, që më flet sikur ke bërë aleancë me Antikrishtin! Çfarë janë këto që tregon në sy të fëmijëve? Bëri tri herë kryqin dhe tri herë të tjera pështyu rreth saj.

Gjyshi qeshi përsëri dhe iu përgjigj:

– Harikla, duhet t’u themi të vërtetën fëmijëve!
Vetëm të vërtetën t’u themi...

– Dhe e vërteta është që të injektosh frymën e shejtanit në shpirtrat e tyre?

Ifigjenia ankohej :

– Mos filloni me këto gjëra tani. Për historinë tonë po flasim...

Gjyshi e vështroi vëngër gjyshen dhe vazhdoi:

– Po për të tjerët, për paleologët, a e dini prejardhjen e tyre?

– Nga e kanë? – ngriti zërin i vogli.

– Disa thonë nga një qytet i Italisë me emrin Viterbo, që do të thotë “paleos logos – fjalë e vjetër”³. Prej andej e morën këtë mbiemër dhe erdhën në Bizant së bashku me Konstandinin e Madh. Ndërsa të tjerë këmbëngulin që e kishin prejardhjen prej Azisë së Vogël, prej Themës së trevave Lindore.

– Po Azia e Vogël a nuk ishte greke?

– Dikur po, por më vonë zbritën fise të tjera, u përziën dhe shtetet kufitare, si persët dhe të tjerë, dhe grekët u kthyen në minoritete, sepse në kushtet e krijuara u detyruan të largohen prej tokave të tyre, pasi i vrisnin, i masakronin dhe ushtria bizantine nuk ishte e aftë që t’i mbronte... Pra siç e shihni, pjesa më e madhe e perandorëve mendonin vetëm për pasuri dhe për para, disa që të mblidhnin sa më shumë, dhe të tjerë që të harxhonin sa më shumë, duke i shpërdoruar nëpër orgji dhe për ryshfete...

Babai tregohej më konservator se gjyshi dhe nuk dëshironte që të bëheshin diskutime dhe gjykime të tilla.

– Pati dhe perandorë të virtytshëm, të cilët kontribuan në shkëlqimin që njohu shteti dhe Perandoria, konsoliduan krishtërimin, me gjithë reagimet e heretikëve...

Kur futej në diskutim babai, gjyshi pushonte së treguari, pasi dukej qartë që ai kishte pikëpamjet e veta për historinë dhe nuk dëshironte që të shkaktoheshin grindje brenda familjes.

Momentet tona më të gëzuara gjatë netëve të gjata të dimrit ishin ato kur gjyshi na tregonte sesi të parët tanë ishin shpërngulur nga Kreta dhe kishin ardhur në Azinë e Vogël. Tregimet e tij preknin telat e shpirtrave tanë dhe vetë gjyshi na thoshte se duhej të kishim njohuri për tokën ku ishin rrënjët tona, dhe të kujdeseshim për degët e pemës së tyre, të cilat kishin mbërritur deri në brigjet e Ionisë.

– Nëse nuk do të kishte shpërthyer ajo Kryengritje e Shtatëdhjetës, – tregonte gjyshi, – dhe nuk do të ngriheshim nën nxitjen e Orlovëve, akoma në Kretë do të ndodheshim. Por ja që, pasi dështuam për të hequr qafe zgjedhën e turqve, ata u sollën shumë keq kundër nesh, pasuan reprezalje, e kush mund t’i duronte gjithë ato vuajtje? Mblodhëm ato që kishim dhe si robinsonë kërkuam një tokë të re për t’u vendosur...

Manolioja habitej me ato që na tregonte gjyshi dhe e pyeste:

– Po mirë, gjyshi i dashur... Nuk po kuptoj... Ikët prej turqve dhe përsëri tek turqit erdhët?

Gjyshi përdridhte mustaqet, siç e kishte zakon, vështronte nga i vogli dhe i përgjigjej:

– Manolio, dëgjo dhe shih. Qyteti i Iraklios, që në lashtësi quhej Hantakas, rezistoi për njëzet e një vjet para se të pushtohej prej turqve. Pasi u pushtua, patëm frikë se do të na vrisnin të gjithëve. E pra, kjo nuk ndodhi. Herë silleshin ashpër, herë silleshin butë. Edhe mua këto gjëra gjyshërit e mi m'i treguan. Si skllëvër ndiheshin të parët tanë, por kishin edhe disa liri: mund të punonin tokat dhe vreshtat e tyre, ishin në gjendje të paguanin taksat, u jepnin ryshfet tagrambledhësve, por edhe armët i rrëmbenin kur u interesonte. Sepse po nuk e luftove, po nuk e vodhe armikun, si mund të hakmerresh ndryshe kundër tij?

Atëherë ndërhynte edhe gjyshja për të plotësuar nga ana e saj ato që kishte dëgjuar:

– Ndonjëherë turqit informoheshin për këto dhe atëherë fillonin trazirat. Herë të tjera ishin kretasit që vendosnin të ngriheshin për shkaqe të parëndësishme, dhe atëherë turqit i përndiqnin dhe merrnin masa më të ashpra... Por gjatë viteve të para të pushtimit, i privuan bujqit nga tokat e tyre, për t'u hakmarrë për rezistencën e madhe që kishin hasur...

– Ka të drejtë gjyshja juaj, – i përforconte të thënat e saj gjyshi dhe vazhdonte.

– Por mos kujtoni se edhe ne jemi më të mirë! Për atë Zot! Në betejën e Handakas, igumeni i Manastirit të Angarathës luftoi heroikisht dhe sipas të thënave,

me kokat e turqve që kishte vrarë ngriti një hark për të kaluar gjenerali venedikas, Delfino!

Unë hidhesha përpjetë, pasi nuk mund të pranoja që një njeri i Zotit të mund të bënte gjëra të tilla të frikshme:

– Po si është e mundur? Murgu mori jetë njerëzish, madje edhe i poshtëroi publikisht? Ne gjëra të tjera mësojmë për mësimet e Zotit edhe në shkollë, edhe në kishë...

– Duhet të respektojmë të vërtetën! – përgjigjej gjyshi që nuk sprapsej para asgjëje.

– Edhe prifti-prift, por edhe bujku-bujk! Dakord, kemi mësimet e Krishtit, por ndonjëherë ndjenjat e tërheqin njeriun aty ku beson se nuk duhet të shkojë kurrë! Që të jem i sinqertë para Zotit, turqit bënë krime, por edhe grekët bënë shumë... Dikush mund të më thotë se i bënë prej indinjatës dhe për të fituar lirinë e tyre... Por mizoritë asnjë Zot nuk i pranon, as i yni dhe as Allahu... Psherëtinte, porosiste Manolion t'i rimbushte nargjilenë dhe rifillonte tregimin:

– Por çfarë mund të presësh kur njeriu nuk mund të durojë vuajtjet dhe dhembjen? Tregojnë se vetëm për dhjetë apo njëmbëdhjetë vjet, pothuajse gjashtëdhjetë mijë qytetarë të Iraklios kishin përqafuar myslimanizmin, me shpresën se do t'ia kalonin më mirë. Humbi besimi të Krishti, morën fund lutjet e zjarrta dhe pelegrinazhet. Dhe më e keqja ishte kur burra në lule të rinisë e humbitnin menjëherë burrërinë e tyre, shisnin gratë dhe fëmijët, dhe ose iknin nga sytë këmbët për në vende të tjera, ose deklaroinin nënshtrim ndaj

Sulltanit dhe Profetit⁴. Pastaj, një ditë në mëngjes, mbërriti në Handaka Patriarku Ekumenik, i rrëzuar nga froni, Ioaniku i Dytë, i cili u predikonte kretasve se e kishin për detyrë që të vrisnin të pafetë, sepse në këtë mënyrë do të siguronin larjen e mëkateve të tyre. Por këto nuk janë gjëra të mira!

Gjyshja, siç ndodhte zakonisht, çuditej me këto pikëpamje që shfaqte gjyshi.

– Po ti ore, i krishteri im i mirë, – i përgjigjej, – po na thua se turqit kishin të drejtë? Se vetëm ata kishin të drejtë të vrisnin e të prisnin?

– Kurrë nuk e thashë diçka të tillë. Por edhe Zoti ynë nuk thoshte të bëjmë masakra që të shkojmë në Parajsë! Dhe e kam fjalën për priftërinjtë, për ata që gjithmonë i kanë bërë varrin besimit dhe atdheut. Lexova historinë, dhe mësova... Askush nuk mund të më mashtrojë për sa u përket trukeve të tyre!... Morën në qafë një Perandori të tërë Bizantine dhe më së fundi ia dorëzuan turqve. Janë të njohura bëmat e tyre. Që nga sektet dhe skizmat dhe deri tek imponimi në qeverisjen e shtetit, si me Teodorën, si me këdo qoftë, që kishte interes të afrohej me ta dhe të bënin çfarë dëshironin...

Gjyshja bënte kryqin mjaft herë dhe pështynte në gj. Kishte frikë se mos i shoqi po gabonte, se po mos merrte anën e turqve, se mos po përqafonte ndonjë besim tjetër.

– Mos u shqetëso! – e qetësonte ai. – Me administratorët e këqij e kam inatin, dhe jo me atdheun, as me idetë... Ja për shembull, sundimtarët europianë u shqetësuan nga ekspansioni i Turqisë dhe dërguan në

Kretë edhe ushtri, edhe para, por edhe drithë, për të ndihmuar venedikasin, por Bizantin nuk e ndihmuar që të qëndronte në këmbë. Paskëtaj, Gjermania nënshkroi marrëveshje me Sulltanin, duke e liruar nga barra e luftës me Europën, dhe ai iu sul Handakës me ushtri më të madhe. Sulltani i preu kokën kryekomandantit të vet, Huseinit, dhe në vend të tij dërgoi Vezirin e Madh, Ahmet Qypriun. Por nëse doni të mësoni hollësisht, hapni një libër historie dhe aty do t'i gjeni. Por kini kujdes që libri të mos jetë i falsifikuar, të mos e kenë shkruar grekë, turq, apo dhe të tjerë që i mbështesin, pasi secili prej tyre shkruan atë që i intereson...

Ne fëmijëve na pëlqente të dëgjonim rrëfime për kombin tonë, na pëlqente të rrënjosnim në shpirtin tonë paraardhësit tanë dhe ato çka ata kishin kaluar derisa erdhën dhe u vendosën në Azinë e Vogël, ku edhe aty kaluan vuajtje, por shijuan edhe gëzime, si të gjithë njerëzit në këtë tokë... Gjyshi nuk lodhej kurrë duke na i rrëfyer këto, me atë stilin e tij të veçantë, i cili buronte si nga njohuritë që kishte marrë, ashtu edhe nga zakoni për të kritikuar njerëz dhe ngjarje.

– Tanët fillimisht vuajtën gjithçka që ua kishte rezervuar fati, – tregonte gjyshi, – megjithëse fati është një shpikje e njerëzve dhe ata na e imponojnë, pasi fitojnë poste dhe kërkojnë në mënyrë të pangopur që të duken vetëm ata dhe askush tjetër. Turqit, pasi u futën në Handaka, konfiskuan pronat e fshatarëve dhe i ndanë mes tyre. Ish-pronarët, i shndërruan në skllevër, dhe përveç kësaj u impononin edhe taksa të rënda, të cilat i quanin *toprak vergisi*! Sulltani nxori një

melikname, domethënë një dekret, që u hiqte çdo të drejtë pronësie, dhe pronat ua ndau funksionarëve të tij. Por sado që Porta e Lartë dëshironte të tregojë dinjitoze, funksionarët lokalë dhe tagrambledhësit, i rrisnin nga vetja e tyre trefish të gjitha taksat, dhe kështu ata po pasuroheshin edhe në kurriz të bujkrobërve të varfër, por edhe në kurriz të vetë Sulltanit të tyre. Indinjohen madje edhe qehundatë, që do të thotë kryetarët e krishterë të krahinave, dhe e denoncojnë këtë shkelje të Sulltani. Ai thërret në Stamboll Fidik Haxhi Mehmet Pashën së bashku me deftermbajtësinⁱ e vet, domethënë kryellogaritarin Osman dhe u heq kokën! Por mos kujtoni se qethundatë e bënë për të mirën e të varfërve! E bënë për interesin e xhepave të tyre, duke ushtruar presione mbi fshatarët që t'u jepnin atyre më shumë taksa dhe bakshishe. Thonë se në Pedhiadha, qethunda ishte vetë Episkopi Meleti, që shfrytëzonte ekonomikisht besimtarët e tij. Ja pra, këta mësues të besimit tonë denoncoj unë...

Bënte sikur nuk i kuptonte protestat e gjyshes dhe babai buzëqeshte, a thua se e siguronte se ishte në anën e tij, se këto mendime kishte edhe ai. Për më tepër, edhe ai vetë i kishte dëgjuar këto histori me mijëra herë prej babait, prej gjyshit, madje edhe prej stërgjyshit, të cilin e kishte arritur gjallë, kështu që i kishte përqafuar dhe i kishte bërë pronë të tijën. Dhe gjyshi vazhdonte të tregonte ngjarjet si dhe mendimet e tij, duke rikujtuar të gjitha ato që i kishin thënë për fisin dhe për rrënjët e

---

ⁱ Ai që mbante librin e llogarive.

tij. Tregonte se origjinën e kishin nga Handaka, se kjo origjinë vinte prej thellësive të kohës dhe se një pinjoll i fisit, që u shqua në Iraklio, ishte një prej të parëve që “kishte mësuar mirë shkrim e këndim”, se këtë fakt e kishte vlerësuar Venediku dhe mëkëmbësi i atjeshëm e dërgoi për studime të mëtejshme në vendin e vet, në Venedik, dhe kur u kthye i brumosur me kulturën venedikase, u vu në shërbim të administratës dhe të guvernatorit të Kretës.

Ishte periudha e njëqind viteve të para që atëherë kur venedikasin kishin pushtuar Kretën dhe gjendja nuk ishte aspak e qëndrueshme. Kur në Kretë filluan të vinin familje nga Venediku për të kolonizuar ishullin, kretasit ngritën krye, rrokën armët dhe filluan sabotimet. Kur pushtuesit konfiskuan pronat e kishave dhe të manastireve, patriotët u indinjuan përsëri dhe përsëri filloi revolta. Në vazhdim u qetësuan disi, por më vonë menduan ta fillonin përsëri kryengritjen, dhe familjet e mëdha, si Hortanxët, Skordhilët, Melisinët, Drakoleontët, Drakontopullët e të tjerë, rifilluan përsëri veprimet luftarake, herë me veprime guerile dhe herë me kryengritje masive. Këto veprime i shqetësonin venedikasin, por nga ana tjetër kishin dhe shpresa se vetë kretasit do t'i hanin kokën njëri-tjetrit, sepse siç ndodh gjithmonë me grekët, do të kishte nga ata që do të dilnin kundër vullnetit të fisit dhe do të merrnin anën e pushtuesit. Në vitin 1266 u planifikua një kryengritje e madhe, e cila do të ishte e suksesshme, pasi Venediku ishte në gjendje lufte me Gjenovën, nëse njëri prej protagonistëve të saj, Aleks Kaliergji, nuk do të tërhiqej, dhe kryengritja të dështonte...

Kryengritja tjetër nuk mbeti në mes të rrugës dhe ia doli t'i merrte jetën edhe vetë Dukës së Handakës si edhe shumë fisnikëve, të cilët përbënin parinë e ishullit të pushtuar. Por edhe kjo tentativë për të fituar lirinë, në fund vaji dëm, teksa në kulmin e lakmisë, që kishte shpërthyer, Konstandinos Psaromilingos gjatë ndarjes së plaçkës së luftës vrau Sifi Hortanxin, ndërsa Aleks Kaliergjii preferoi të braktiste kryengritësit dhe të rreshtohej me armikun, në mënyrë që të përfitonte privilegje personale dhe kolektive, derisa arriti që të emërohej dhe Guvernator i ishullit. Por Hortanxët ndërkohe, si edhe kapedanë të tjerë, u detyruan t'u hipnin anijeve natën dhe të vendoseshin në Azinë e Vogël, për t'i shpëtuar hakmarrjes së venedikasve, të cilët e trajtuan në mënyrë barbare popullin, duke konfiskuar dhe prona të tjera, duke imponuar taksa edhe më të larta si edhe duke dënuar me vdekje shumë prej protagonistëve të kryengritjes, të cilët nuk arritën që të largoheshin duke braktisur ishullin.

– Fati i keq i grekëve! – tërbohej gjyshi.

– Gjithandej tradhtarë dhe njerëz që shiten! Po a është e mundur që të mos thuhet e vërteta? Megjithatë, të dashur fëmijë, tradhtarët nderohen sikur të ishin heronj, ndërsa heronjtë e vërtetë harrohen dhe nuk i përmend kush. Kush flet sot për Hortanxët? Vetëm atë Hortanxin, që shkroi poemën lirike *Erotokritos*, e mbajnë mend dhe e nderojnë. Për të tjerët, për heronjtë, asnjë fjalë... E pastaj më qortoni mua se përse them shumë herë se pushtuesit janë më të mirë sesa tradhtarët...

Në atë kryengritje edhe fisi ynë kishte rrokur armët, që i mbante në depo, dhe ishte rreshtuar me ata që

kërkonin lirinë. Dhe reprezaljet që i ranë më vonë në kokë, ishin të rënda e të padurueshme. Por me kalimin e kohës gjërat ndryshuan për më mirë, teksa Aleks Kaliergjji vendosi të shpallte një kryengritje të vetën në vitin 1282, pasi venedikasit shkelën disa prej kushteve që vetë ata i kishin nënshkruar gjatë kryengritjeve të mëparshme ⁵. Kjo gjendje zgjati për shtatëmbëdhjetë vjet – dhe do të zgjaste edhe më shumë, siç na thoshte gjyshi – nëse në skenë nuk do të kishin dalë gjenovezët, të cilët u përpoqën që të pushtonin Kretën Perëndimore dhe kërkuan të lidhin aleancë me Kaliergjjin ⁶. Ai i peshoi mirë gjërat, konstatoi se shanset për të realizuar këtë synim ishin të pakta, kështu që filloi negociata me venedikasit, të cilët për herë të parë njohën të drejtat e popullit të Kretës dhe vetë Kaliergjjin e njohën si Arkond të Madh dhe e regjistruan madje edhe në “Librin e Artë të Fisnikërisë” të Venedikut. Në atë periudhë, patriotët kretas rifilluan kryengritjen, duke akuzuar Kaliergjjin për tradhti dhe se përpiqej vetëm për interesat personale. Tentuan madje edhe ta vrisnin, por mundën të vrisnin vetëm të birin, Andrean.

Që në vitin 1319 e deri në vitin 1333 në Kretë pati qetësi. Kretasit shikonin punët e tyre, ndërsa venedikasit “mbyllnin njërin sy” për shumë gjëra. Gjatë asaj periudhe, Manol Spinthuraki, një nga të parët tanë, shkëlqeu në mësimet dhe Duka, që u informua për zellin e tij për dije, e dërgoi për studime të mëtejshme në Venedik. Kur u kthye, u emërua sekretar dhe duke fituar besimin e eprorëve të atyshëm, ia arriti që të ndihmonte realisht bashkatdhetarët e tij, duke i zbutur masat e rrepta kundër

tyre dhe duke ndihmuar shumë prej tyre për zgjidhjen e çështjeve të ndryshme që mund të kishin.

– E çfarë t’ju them tjetër për Kaliergjët? – nxehej gjyshi. – Përveç Vardhës, që kishte zemër luani, të bijtë dhe nipërit e Aleksit kujtohen për bëma të ngjashme me të të atit dhe gjyshit. U shërbenin venedikasve, dhe vetëm nëse u interesonte diçka tjetër, ata u ktheheshin kundër, si në rastin kur u ngritën feudalët venedikas kundër Republikës së Venedikut, sepse ajo u vuri taksa shtesë për të bërë punime në portin e Handakës. Kryengritësit futën në burg Dukën, Dantolo, dhe funksionarët e tjerë dhe shpallën Dukë, Marko Grandenigon, të cilin e bënë dhe komandant të Kretës dhe e vendosën regjimin nën mbrojtjen e Apostullit Tito. Stërgjyshi ynë, Manol Spinthuraki, i cili në atë periudhë u afrohej të gjashtëdhjetave, u persekutua dhe familja e tij kaloi kohë të vështira. Pas këtyre zhvillimeve mbërritën mercenarë nga Italia, të cilët mbytën kryengritjen dhe rrëzuan Dukën e ri së bashku me Kaliergjët dhe shumë të tjerë. Masakraz që bënë kishte përmasa të tilla, sa që Guvernatori i ri, Justiniani, në mesazhin e tij për Venedikun, e informonte se Kreta nuk do të ngrinte më kokë, sepse nuk i kishin mbetur komandantë ushtarakë!

Manolioja që e kishte gjithmonë pyetjen gati, sa herë që gjyshi i afrohej fundit të historisë që tregonte, i e pyeste:

– Po mirë o gjysh, o gjyshi ynë i mirë, nuk u bë më kryengritje? Pushoi lufta?

– Gjëra të vogla, që në atë moment e në vazhdim, biri im. Kreta jetoi në vite paqeje dhe ata që kishin

mend, vazhduan studimet, shkuan dhe në Venedik, por gjithmonë në shpirtin e kretasve gëlonte dëshira për liri. Fisi ynë u shtua, gjendja u përmirësua, disa prej të rinjve shkuan në Venedik për të studiuar dhe u emëruan nëpër poste, dhe askush nuk e priste që do të binim nga njëra skllavëri në skllavërinë tjetër. Por në periudhën ndërmjetëse u shfaq një sëmundje e zezë, që i thonë kolerë⁷, dhe Handaka humbi gjysmën e popullsisë, ndërsa ne në familje, humbëm pothuajse dhjetë vetë. Në atë periudhë qarkulluan dhe shumë poezi që tregonin për këtë gjëmë që kishte pllakosur vendin, si ajo që thoshte: *Dhe u sëmur i gjithë populli, së bashku me arkondët / kishte rrezik që të mos mbetej asnjë.*

Ne fëmijëve na vinte keq për çdo gjë të trishtuar që dëgjonim për të parët tanë si dhe për vendin e origjinës sonë. Si në rastin kur gjyshi na tregonte sesi hoqën të zitë e ullirit me zinë e bukës të vitit 1500, në të cilën, edhe të pasurit u bënë të varfër, ndërsa të varfrit u bënë lypës. Dhe ai nuk ishte rasti i vetëm. Më 1591 dhe më 1655 zija e madhe e bukës u përsërit dhe shumë njerëz vdisnin, madje edhe në rrugë.

– Me të tilla fatkeqësi përballeshin në ato vite! – psherëtinte edhe gjyshja, dhe bënte kryqin se mos diçka e tillë përsëritej, dhe siç e kishte zakon, pështynte dhe në drejtim të kraharorit të saj.

– Të tilla fatkeqësi kalonte Kreta, por edhe shumë krahina të tjera, – shtonte gjyshi duke përdredhur mustaqet.

– Dhe piratët, – një plagë tjetër kjo, – që binin si karkalecat në të mbjella, kapnin dhe lidhnin me zinxhirë

burra e gra, të rinj e fëmijë, dhe i shisnin si skllëvër. Vinin nga Barbaria, nga Egjipti, madje edhe nga Franca ishin disa. Ia bënte me shenjë Manolios që të shkonte t'i sillte pak ujë, dhe pasi vogëlushi largohej, ai na thoshte me zë të ulët që të mos e dëgjonte:

– U futën edhe nëpër familjet e fisit tonë. Dhe rrëmbyen një vajzë të bukur njëzetvjeçare, të sapomartuar dhe nënë të një foshnje. Por para se ta shisnin në Lindje, i dërguan mesazh të shoqit që ta merrte duke paguar për lirim e saj. Besoj se kjo ndodhi më 1538, por nuk jam plotësisht i sigurt. Në atë periudhë kur Hajredin Barbarosa i pafre⁸ shkatërronte dhe shkretonte gjithçka. Gjithandej po shfaqeshin kaq shumë piratë sa asnjëherë më parë! Por të mbaroj para se të kthehet vogëlushi, t'ju tregoj sesi i shoqi i stërgjyshes sonë u dha gjithçka që kishte e nuk kishte, mori borxhe gjithandej, një pjesë i vuri edhe i ati i vajzës, vajti edhe në Peloponez ku ndodheshin zyrat e sekserëve për raste të tilla, dhe e porositën të shkonte në Siti, në Vai, që t'ia dorëzonin.

– E shkreta grua, sa shumë do të ketë vuajtur! – tha e pikëlluar motra ime, Ifigjenia.

– Dëgjo pra! – vazhdoi rrëfimin gjyshi. – Vajti, u dorëzoi paratë dhe mori mbrapsht gruan e tij. Bashkë me të ishte dhe vëllai i tij më i vogël, Manusoja, një djalosh shtatëmbëdhjetëvjeçar. Në kthim, pak kilometra më tutje, piratët i sulmuan dy vëllezërit, dhe e rrëmbyen përsëri gruan e re, të shoqin e saj njëzetedyvjeçar dhe të vëllanë shtatëmbëdhjetëvjeçar dhe i shitën si skllëvër, kush e di se kul...

U kthye Manolioja me kanën me ujë dhe pyeti:

– Arritët në atë pikë të historisë ku mbërritën turqit?

– Jo, – e siguronte gjyshi.

Vogëlushi rehatohej përsëri në sofatin e gjerë përbri oxhakut që i skuqte këmbët gjysmë të zhveshura, dhe bëhej gati për të dëgjuar rrëfimin. Gjyshi thithte një herë nargjilenë, i përdridhte përsëri mustaqet dhe rifillonte.

– Kaluan ato vite të vështira dhe erdhi një periudhë më normale. Gjendja u qetësua, u bënë martesë të përziera, mjaft venedikas braktisën katolicizmin dhe u bënë ortodoksë dhe njëkohësisht shumë kretas u edukuan në shkolla bizantine apo dhe në të tjera; ndoqën shkolla të larta në Venedik dhe u emëruan edhe në poste shtetërore. Madje, meqenëse të rinjtë mësonin në shkollë edhe gjuhën greke, por edhe gjuhën venedikase, qarkullonin dhe vargje humoristike, si për shembull : *Në shkollë vajta, zonjë, që në moshë të vogël/ dhe u shkollova gjoja në greqisht, por dhe në gjuhën e frankëve*. Dhe pikërisht në kohën që kretasit kishin vendosur të ndiqnin rrugën që u diktonte interesi, meqenëse bizantinët nga kokëfortësia e tyre kishin marrë të tatëpjetën, erdhi momenti që Turqia të përpiqet seriozisht për të pushtuar Kretën me luftë. Që në vitin 1645 e deri në vitin 1669 shpërtheu ajo që u quajt Lufta Kretase. Dhe heroi i grekëve, që quhej Aleksandër Komneni Ipsilanti, thoshte se nëse shkrimtarët do të merreshin me këtë luftë, do të kishin për të shkruar material më të bollshëm sesa për luftën e Trojës! Dëgjoni fëmijë! Ardhja në pushtet e Sulltan Muratit IV e rigjallëroi Turqinë, e cila po vuante nga krizat e brendshme, dhe kjo ndodhi madje në momentin që Venediku po përballej me një krizë të rëndë

ekonomike. Venedikasit prisnin një sulm turk në Pulia dhe nuk u jepnin rëndësi informatave dhe raporteve të dukëve dhe të guvernatorëve të përgjithshëm, të cilët po u binin kambanave të alarmit, duke parë gjendjen në të cilën ndodheshin kështjellat dhe vendet e tjera të fortifikuara, të cilat po rrënoheshin. Si shkak për shpërthimin e luftës shërbeu kapja e një anijeje turke që po transportonte pelegrinë otomanë në Mekë, prej flotës së Urdhrit të Kalorësve të Maltës⁹. Që të mos zgjatëm, pas një rrethimi, që zgjati gjashtëmbëdhjetë vjet, koloneli Andrea Baroçi dezertoi te Kiutahiu dhe i tregoi pikat e dobëta të mureve dhe të fortifikatave, duke ndihmuar në këtë mënyrë rrethuesit të futen në Handaka dhe ta pushtojnë. Pas pushtimit, poetët popullorë qanin për fatin e qytetit me vargjet e mëposhtme: *Kështjellë, ku i ke bedenat dhe kambanoret e tua/ ku i ke burrat, mbrojtësit e tu fisnikë?* Dhe mbaronte me këto vargje : *Nuk kam urrejtje për Turqinë, dhe as mëri për Vdekjen / por kam urrejtje dhe ligësi për atë qen tradhtar/ që më shiti e më dorëzoi*. Kështu u pushtua Kreta.

Gjyshi psherëtinte, psherëtinte edhe gjyshja dhe shtonte edhe ajo nga ana e saj: – Gjithçka u bë më e vështirë për paraardhësit tanë. Nuk kishin ku të fusnin kokën. Të gjithë ishin të frikësuar dhe mjaft prej tyre u lehtësuan pas nënshkrimit të marrëveshjes së armëpushimit. Hajde tani, vazhdimin tregojua ti, imzot... – i thoshte gjyshit.

Ai kollitej, ndërronte vend në kolltuk dhe e mbaronte rrëfimin: – Me nënshkrimin e armëpushimit, popullsia e krishterë ishte e lirë të largohej, duke marrë me vete

edhe pronat e luajtshme. Qëllimi i largët i pushtuesve ishte që vendi të zbrazej prej grekëve. Ndoshta ata vetë nuk e kuptuan, apo ndoshta ishin të trembur, pas kaq vitesh pushtimi, me mijëra u futën nëpër varka dhe kaluan në një ishull të vogël përballë, që quhet Dia, dhe prej andej u larguan për në Eptanise, Shtatë Ishujt, të tjerë zgjodhën ishuj të tjerë për t'u vendosur, ndërsa një pjesë u vendos në Azinë e Vogël. Vargjet e poetit anonim na e përshkruajnë gjendjen : *Nëse do të mblidhen gjithë kretasit, besoj nuk do të bëhen / dhjetë mijë të gjallë / sepse u vranë, sepse u shitën si skllëvër / nëpër vende të ndryshme ata të shkrretë u shpërndanë / . Dhe nëse takohen ata nuk njihen mes tyre, vetëm nëse pyesin / “Prej cilit vend je o i buaj?”, por nuk do të mundeshin më / që të vazhdonin, po “prej Kretës” do të thoshin / dhe do të binin në krabët e njëri-tjetrit duke qarë...*

– Po të parët tanë? – pyeste gjithmonë i shqetësuar Manolioja.

Gjyshit i pëlqente të tregonte histori dhe ndihej krenar që dijet e tij ua transmetonte nipërve, neve që e dëgjonim gjithnjë me interes të madh. Dhe babai ynë dëshironte që të mësonim dhe t’i mbanim mend ato ngjarje që kishin të bënin me kombin tonë, sepse siç thoshte, tri gjëra e mbajnë një komb të gjallë dhe të fortë: dashuria për atdheun, besimi te Zoti dhe respekti për familjen dhe fisin, të cilat duhet t’i përjetësojmë me çdo mënyrë dhe me çdo sakrificë.

– Në beteja humbëm trima, por edhe gra e fëmijë. Dhe ashtu si shumë të tjerë, edhe të parët tanë vendosën që të iknin, – vazhdonte të tregonte gjyshi.

– U hodhën me të shpejtë në ishullin Dia, i cili vetëm pak pemë dhe pak kafshë për të gjuajtur kishte, duke pritur që të vinin varka dhe anije për t’i çuar në një atdhe tjetër, dhe ndërkohë mendonin se nga të orientoheshin e ku të shkonin. Disa propozonin për të shkuar në Tino, të tjerë në Cirigo, ku të dy këta ishuj i takonin Kretës, dhe rrjedhimisht ishin zotërimi venedikase. Ato qëndronin aty si pararojë, vëzhgonin anijet armike dhe pirate se mos ndoshta i drejtoheshin Kretës, dhe nëse ndodhte kjo, dërgonin menjëherë një anije të shpejtë drejt Handakas për të lajmëruar për të keqen që po lundronte drejt saj. Aty u shfaqën mendime nga më të ndryshmet, dhe për të qenë të sinqertë, stërgjyshi ynë u shpjegoi se edhe Tino, por edhe Kithira do të pushtoheshin në një moment prej turqve dhe pushtuesit do të hakmerreshin edhe aty. Dhe propozoi për t’u vendosur në Azinë e Vogël, ku në shumë rajone të saj jetonin grekë që kishin marrëdhënie të mira me turqit dhe ku ekzistonin më shumë shpresa.

– Në këtë mënyrë arritën deri këtu? – pyeti Ifigjenia.

– Në këtë mënyrë dhe jo ndryshe! – iu përgjigj gjyshi duke thithur nargjilenë dhe duke bërë që uji të gurgullonte.

E dëgjonim me durim, por edhe me një dëshirë të zjarrtë për të mësuar sesi kishim hedhur rrënjë në këtë vend shekuj më parë dhe ku vazhdonim të lulëzonim ende. Ai, me një paraqitje imponuese dhe gojëtar i të admirueshme, nuk e linte shansin që t’i shkonte dëm.

– Nga sa më treguan dhe mua, – vazhdonte gjyshi, – të parët tanë mbërritën në bregun e këtij vendi këtu dhe

dolën në një qendër të vogël të banuar, me pak shtëpi, që e ka emrin Sevdiki dhe që ju e keni dëgjuar të gjithë. U vendosën aty si mundën, dhe së bashku me dy familje të tjera me origjinë nga i njëjti vend, grumbulluan gurë dhe me çekiç e mistri filluan të ngrenë ndërtesa provizore ku mund të strehoheshin dhe njëkohësisht përpiqeshin për të zënë miqësi me banorët që ndodheshin prej shumë kohësh aty.

– Po pse, nuk i pritën mirë? – pyeste Manolioja, i gatshëm që të zemërohej nëse dëgjonte se nuk i kishin pritur miqësisht.

– Nuk ma thanë diçka të tillë gjyshërit e mi. Madje më thanë të kundërtën, – e siguronte gjyshi.

– I ndihmuan për të marrë veten. U dhanë për të ngrënë, për të pirë, si dhe pak fasule për t'i pasur. Ishin njerëz të mirë, pavarësisht se ishin turq...

– Po si ka mundësi diçka e tillë, gjysh? – habitej Ifigjenia.

– Mendon se të gjithë njerëzit janë të këqij, bija ime? Dhe kujton se vetëm ne grekët, jemi të mirë? Gjithandej ka njerëz të këqij, vrasës, grabitës, rrugaçë dhe çfarë nuk ta pret mendja ty... Por ka edhe njerëz të mirë, dhe ta dini që ata përbëjnë shumicën, prandaj edhe bota qëndron ende në këmbët e veta... Ja, merrni si shembull sesa të këqija u bënë vetë grekët, grekëve të tjerë. Ua kam treguar. Dhe të mendosh se nuk ishin në luftë me njëri-tjetrin! Edhe turqit arritën të bënin dhe gjëra shtazarake, por ishin në luftë me Greqinë dhe duhej të kultivonin frikën, megjithëse u sollën si egërsira dhe në mënyrë çnjerëzorë. Por që të jemi edhe të sinqertë, kush

i shtynte që të bënin gjëra të tilla? Ju të rinjtë që nuk keni dëgjuar për gjëra të tilla, kujtoni se turqit ngriheshin një mëngjes dhe thoshin “po shkojmë të bëjmë krime?” Luftërat, bijtë e mi, nuk bëhen nga njerëzit e thjeshtë, por prej qeverive të tyre dhe prej interesave. Madje tani këto interesa nuk janë më midis dy vendeve, por janë interesa të atyre sharlatanëve politikë që quhen “Fuqi të Mëdha”. Edhe vetë Sulltani i sertë uli kokën dhe u bënte temena. Pushoi për një moment për të marrë frymë, e thithi edhe një herë nargjilenë e vet, dhe vazhdoi:

– Njerëzit nuk janë zemërligj dhe kriminelë. Në përplasjen mes dy kombeve ata që nuk kanë të drejtë bëjnë gjëra të tilla që të kenë frikë të tjerët. A e dini more, se nga e ka origjinën Turqia¹⁰? Janë fise që zbritën nga veriu i Detit Kaspik dhe Aral, nga rajonet e Oguzit. Siç duket, gjatë shekullit XI pas Krishtit, Selxhukët filluan të zbresin në drejtim të Azisë së Vogël dhe pas luftës së Manxhikertit¹¹ më 1071, u krijua Sulltanati i Anatólisë në Azinë Qendrore, në Iranin e Anatólisë dhe të pjesës jugperëndimore të Azisë së Vogël. Që në atë moment e në vazhdim, dhe pasi u fuqizuan pas betejës fitimtare me mongolët, pushtuan me lehtësi Mbretëreshën e Qyteteve, Konstandinopojën, muret e së cilës i kishin gërryer perandorët e saj të paaftë...

Manolioja zemërohej. Të tjera gjëra i mësonin në shkollën greke që frekuentonte. I mësonin se perandorët gjoja, ishin njerëz të shkëlqyer, të brumosur me ndjenja patriotike, besimtarë të devotshëm, pavarësisht se vrisnin fëmijët e tyre që të mos u merrnin fronin, pavarësisht se i mblidhnin prej shtëpive publike,

pavarësisht se shpifnin kundër ikonave të shenjta dhe i ndërsonin klerikët kundër njëri-tjetrit që të vriteshin... Ne, duke qenë ende fëmijë, nuk kishim mundësi që të kuptonim thellësinë dhe vërtetësinë e atyre gjërave që përmbanin fjalët e gjyshit... Personalisht, do të më duhej që të rritesha shumë, të mësoja, të lexoja, të shikoja me sytë e mi, të përjetoja dhe të mësoja se popujt gjithmonë u nënshtrohen dëshirave të liderëve të tyre dhe se këta liderë u japin popujve “opium” dhe kontrollojnë ndjenjat e tyre nëpërmjet shpëlarjes së trurit, të cilën e realizojnë nëpërmjet propagandave fetare dhe ideologjike, të përpunuara posaçërisht për këtë qëllim.

Vetëm tymin lart në qiell mund të dalloja. Nëna ime e ulur, shtrënguar aty mes njerëzve, unë me kokën mbështetur pas supit të saj, Manoli në këmbët e saj dhe në krah të tij, motra jonë, e cila për asgjë në botë nuk ma lëshonte dorën.

Nëna jonë qante. Qante mbyturazi dhe gulçimat bënë që kraharoni i saj të ngrihej përpjetë. Gra të tjera mbi kuvertë, shtrënguar njëra pas tjetrës, me foshnje nëpër duar, me fëmijë të vegjël që po i torturonin, qanin dhe ulërinin për shtëpitë e tyre të djegura, për familjet e tyre të shpërndara andej-këtej, për atë parajsë të humbur që po e braktisnin pa dëshirën e tyre dhe që përdhunshëm ishin nisur drejt një rruge të panjohur, që

nuk e dinin se ku do t'i çonte...

Një plak trupvogël, i mbledhur kruspull aty pranë nesh, mbështetur mbi kangjellat e urës së anijes, qante pa ngushëllim, duke belbëzuar pa ndërprerje emrat e anëtarëve të familjes së tij. Një vajzë e vogël ulërinte prej dhembjeve, e përzhitur prej flakëve të zjarrit që kishte përpirë qytetin. Gra dhe burra të plagosur, me gjakun që rridhte prej trupave të tyre, disa duke u përpjekur që të lidhnin provizorisht plagët, ndërsa të tjerë kafshonin buzët që të mos bërtisnin. Frika pasqyrohej në fytyrat e të gjithë pasagjerëve, të cilët përbënin ekuipazhin e çuditshëm të kësaj anijeje të ikjes, ndërsa në sytë e fëmijëve të vegjël dallohej qartë tmerri.

Shtrengoheshin pas njëri-tjetrit, përqafoheshin fort me të afërmit, qanin për gjithçka, që linin pas, për njerëzit e tyre që u shkëputën nga vargu dhe nuk arritën të hipin në anije, për prindërit, për vëllezërit, për bashkëshortët, dhe për fëmijët e tyre që humbën në mes të asaj turme të madhe apo që ranë nën jataganin vrastar të pushtuesit.

Disa sy qëndronin të palëvizur, si të mbërthyer në boshllëk, si të pashpirt. Këta sy nuk vështronin tymin prej flakëve që kishte përfshirë Izmirin, dhe as nguleshin nga ajo anë ku disa orë më parë gjendej shtëpia e tyre. Sytë e tyre kishin ngrirë prej frikës, të cilën e kishin ndier duke parë sesi u thernin të afërmit para tyre, sesi përdhunonin të bijat, motrat dhe rrëmbenin djemtë e tyre të mitur, për t'i çuar kushedi se ku, që t'u mësonin gjuhën e tyre, t'i edukonin me idetë e tyre, t'u ndërronin fenë, për t'i ndërsyer kundër vetë prindërve të tyre...

Pas po linin një shkretëtirë, ku gjithçka ishte rrënuar dhe djegur plotësisht, pa një vend ku të mund të qëndronin, pa familje, duke qarë për të vdekurit e tyre, duke u përpjekur që të kujdeseshin për të plagosurit, për t'u dhënë fëmijëve të tyre qumësht gjiri, që ishte shndërruar në gjak, për të ngushëlluar pleqtë që ndodheshin me ta, të luteshin për ata që nuk ekzistonin më, për ata që ekzistonin, por që i kishin humbur, për ata vetë, ngaqë nuk dinin se cili do të ishte fati i tyre këtëj e tutje...

Me imazhin e një qyteti, që po digjej dhe po tretej si një qiri, që rëndonte me tymin që lëshonte natën e zbehtë dhe që shpërndante në ajër erën e trupave të djegur...

Ne jetonim në ishullin e vogël që ndodhej para molit të Izmirit ku nuk jetonin më shumë se njëzet familje. Ishte një copëz e vogël toke e futur në det, e ndarë mes nesh dhe pak njerëzve të tjerë, ku gjyshi kishte blerë një truall të madh dhe kishte ndërtuar shtëpinë tonë luksoze për atë kohë. Në atë shtëpi arritën që të jetonin edhe babai, por edhe nëna e gjyshit, e cila i kishte dhënë uratën.

Në të kaluarën në këtë ishull të vogël jetonin barinj edhe nja dy familje të varfra. Por me kalimin e viteve, disa pasanikë nga Izmiri dhe rrethinat, blenë tokë dhe ngritën në të shtëpitë e tyre. Përderisa punët e familjes

sonë shkonin për së mbari dhe kishin arritur njëfarë mirëqenieje ekonomike, edhe gjyshi ynë vendosi të investojë në këtë ishull dhe të ndërtojë një shtëpi.

Në mes të një kopshti të madh ndërtoi një shtëpi dykatëshe, në të cilën banonin prindërit dhe familja e tij, ndërsa pak më tutje ndërtoi një shtëpi më të vogël, si pajë për motrën e tij, hallë Rinionë. Më tutje, një truall për të sapomartuarit e familjes, për fëmijët e tij, me përjashtim të tim eti dhe ne fëmijëve që jetonim së bashku me gjyshërit.

Në këtë shtëpi të atij ishulli jashtëzakonisht të bukur, lindi im atë si dhe vëllezërit e tij, lindëm edhe ne. E donim atë shtëpi, e donim atë ishull të vogël, bregun e tij, ku gjatë verës pushonim dhe laheshim në det, ndërsa në dimër u gëzoheshim ditëve që kishte dallgëzim të lehtë, teksa varka e xha-Stamatit na sillte në qytet ku ndiqnim shkollën.

Ndërkohë, nuk duhet të krijohet përshtypja se familja jonë kishte qenë gjithmonë në gjendje të mirë ekonomike. Kur paraardhësit tanë zbarkuan në brigjet e Ionisë, atëherë kur u larguan nga Kreta, nga pronat dhe “katandia” e tyre, u vendosën në një vend të thatë, jashtë Izmirit, ku më vonë u zhvillua qyteti i vogël Sevdhiki, ashtu siç e kam përmendur më lart. Me ndihmën e disa njerëzve të mirë turq, mundën të mbijetojnë dhe të ndërtojnë një kasolle të thjeshtë prej drurësh të vjetër dhe prej balte, që të kishin të paktën një vend ku të fushnin kokën.

Të vështira ishin ditët e para kur u çrrënjosën nga vatrat e tyre, por edhe ditët që pasuan nuk ishin më të

lehta, ashtu siç nuk ishin më të lehta edhe ato vite, edhe shekujt që pasuan... Sepse që në vitin 1797 dhe deri më 1922, paraardhësit tanë u përballën dhe përjetuan tre shekuj të mbushur me fatkeqësi të shumta dhe me pak momente lumturie.

I tregonin këto prindërit tanë ashtu siç i kishin dëgjuar edhe ata prej prindërve të tyre, na i tregonte dhe gjyshi me atë elokuencën e tij gjatë netëve të dimrit rreth oxhakat, teksa mblidheshim rreth tij të gjithë nipërit, tetë gjithsej, të mitur, më të mëdhenj dhe të rritur. Të tjerët, prindërit e mi, rrinin në cepin tjetër të dhomës së madhe të ndenjes, ku burrat diskutonim për temat e ditës, ndërsa gratë, veç prej burrave, thurnin dhe qëndisnin, ose shkonin në kuzhinë, ku gjyshja mblidhte vajzat dhe nuset, u thoshte të vinin përparëset dhe shamitë e kokës dhe të fillonin të gatuanin pite, ëmbëlsira dhe gjëra të tjera të shijshme, për të cilat çmendeshim ne fëmijët.

Nëna jonë çante gështenja dhe i vendoste në prush që të piqeshin, sillte edhe stafidhe, ndërsa halla jonë, Rinioja, megjithëse vuante nga artriti, na përgatiste për të pirë çaj malí, dhe na thoshte se bënte gjithmonë mirë.

Ne fëmijët uleshim për t'u ngrohur nëpër sofate përreth oxhakat dhe ky ishte një rregull i pranuar tashmë nga të gjithë, që gjyshi të fillonte të na tregonte, gjithmonë nën shoqërinë e nargjilesë së tij prej argjendi dhe duke i rrotulluar gishtërinjtë nëpër rruazat e tespiheve të tij prej qelibari.

– Kur ne mbërritëm këtu, – na tregonte, – të gjitha këto vende që ju i njihni sot, pothuajse nuk ekzistonin.

Kasolle dhe shtëpi prej qerpiçi të shpërndara gjithandej dhe asgjë tjetër. Sevdiki ishte vend i bukur, por i shkretë, pa asnjë perspektivë për punë, që të punoje dhe të jetoje. Disa familje aty jetonin me peshkim, dhe në rast se nuk kishin mundësi që ta shisnin peshkun më në brendësi të vendit, ku njerëzit jetonin larg detit, kishin të paktën diçka për të ngrënë dhe për të ushqyer me fosfor organizmin e tyre...

– Si puna e maceve! – ia bënte kushërira jonë pesëvjeçare, Vangjelica.

– Babai thotë se maceve u duhet fosfori që të shohin natën në errësirë, prandaj hanë gjithmonë peshk!

– Ndërsa hallë Rinioja, na thotë një fjalë të urtë, sipas së cilës macja, që të hante peshk, arriti deri aty sa të shiste edhe shtëpinë e saj... – plotësonte vëllai ynë, Manolioja.

Gjyshi qeshte fshehurazi, e thithte një herë nargjilenë, dhe vazhdonte:

– Kaluan ditët e para të vështira për paraardhësit tanë, që nuk kishin një jastëk ku të mbështesnin kokën, kur një ditë, një banor vendas shpirtmirë, u tha...

– Po si merreshin vesh? – e ndërpreu kushëriri im, Sotiri, që kishte një moshë me mua.

– Epo, – ia kthente gjyshi, – ashtu gjysma-gjysma, tanët i kuptonin disi, pasi edhe në Kretë kishte turq, nga ata që mbetën pas mjaft pushtimeve që dështuan dhe për arsye të ndryshme. Kështu që paraardhësit tanë e njihnin paksa gjuhën, por edhe turqit aty përreth dinin pak greqisht, sepse shoqëroheshin me grekë nga Izmiri; si me familjet shumë të vjetra, ashtu dhe me ato që

kishin sjellë nga Stambolli për të thyer homogjenitetin e popullsisë aty dhe për të krijuar minoritete. Por që të mos zgjatem shumë, u rekomanduan që meqenëse kishin njohuri dhe eksperiencë në punimin e tokës, do të mund të përparonin pak më në brendësi të vendit, në atë luginë që e përshkonte dhe e lagte lumi Ermo, dhe ku kishte çifligarë turq të cilët kultivonin vreshta, ullinj dhe pemë të tjera frutore, por edhe kultura të tjera si pambuk apo ku di unë se çfarë...

Aty u drejtuan dhe gjetën punë, herë këtu, herë aty, dhe ia dolën që të krijonin kushtet për një jetë të re dhe të përshtateshin me to.

Dhe gjyshi kujtonte më tej:

– Ishin disa njerëz të mirë, na thoshin tanët, të cilëve u vinte keq për gjendjen ku ishin katandisur paraardhësit tanë. U dhanë disa dhoma të thjeshta për të banuar nëpër ara dhe ata përpiqeshin që t’ua shpërblenin me punën e tyre.

Kur u takuan për herë të parë me pronarët e tyre, ata i pyetën se çfarë dinin të bënin, dhe pasi ata u përgjigjën se mund të korrnin të lashta, mund të mblidhnin rrushin dhe ullinjtë, i punësuan për të gjitha punët e tyre kundrejt një pjate me thjerrëza, dhe për pak vaj, pak miell dhe më pak verë, dhe kështu i mbajtën dhe i trajtuan gjatë viteve të para që punuan aty. Më vonë, duke vlerësuar kontributin, por edhe ndershmërinë e tyre, kryetarin e familjes e bënë mbikëqyrës të tyre, e lavdëruan shumë për punën dhe në vazhdim i shtuan pagesën dhe e afruan më shumë pranë vetes, u kujdesën më shumë për anëtarët e tjerë të familjes, dhe fëmijët e çifligarëve shoqëroheshin dhe luanin me

fëmijët e familjes së mbikëqyrësit dhe ia kalonin si miq të ngushtë, dhe miqtë e vegjël i donin miqtë e tjerë të vegjël, dhe më vonë, u dhimbseshin njëlloj edhe arat, edhe ullishtat, dhe fëmijët turq ndihmuan fëmijët kretas, që të ngrinin kokën dhe të ndiheshin përsëri krenarë, ashtu siç ishin kur baballarët dhe nënat e tyre jetonin në Kretë, megjithëse skllëvër të venedikasve.

– Nga sa më treguan edhe mua, – vazhdonte gjyshi, – madje edhe martesë dëshironin që të bënin, por prestigji i kretasve nuk lejoi që gjërat të kishin një fund të lumtur.

– Po mirë, a mundet që një mysliman të martohet me një të krishterë? – pyeste motra ime, Ifigjenia.

Në momente të tilla gjyshi ia niste një kolle të thatë dhe i bënte shenjë Manoliosë që të vendoste qymyr te nargjileja, që të fitonte kohë.

– Çfarë të të them, bija ime? – psherëtinte në fund. – Në disa raste ndjenja nuk merr parasysh dhe nuk do që t’ia dijë për formalitetet. Por nga ana tjetër, është dhe bindja se nuk duhen përzier dhe infektuar as gjaku, as atdheu dhe as besimi. Nëse të them tani se Muhameti rekomandonte dashuri për Krishtin, sepse e shikonte si vëlla të tij, nuk do të më besosh. Por nuk dua që t’ia nis një diskutim të tillë, sepse nuk është as momenti, por edhe keqkuptime nuk dëshiroj të krijoj. Pasi të rriteni, edhe ti, edhe motra jote e vëllai yt, dhe kushërinjtë e tu, edhe të gjithë fëmijët e botës, kur do të keni lexuar dhe mësuar më shumë gjëra edhe sesa unë, dhe kur të keni parë dhe dëgjuar, atëherë mendoni edhe me mendje, edhe me zemrën tuaj dhe do të krijoni pikëpamjet tuaja...

Kushëriri ynë më i madh, Apostoli, ndërhynte duke na këshilluar që të mos e ndërprisnim gjyshin, ta dëgjonim pa folur, dhe kryesorja, të mos bënim komente. Gjyshi përdridhte pakëz mustaqet e tij të dendura dhe rifillonte të tregonte.

– Vitet kalonin dhe dhimbja e mërgimit zbutej, kujtimet nga atdheu mëmë bëheshin gjithnjë e më të zbehta dhe tanët i ruanin ato kujtime në mendjet dhe zemrat e tyre si dritën e syrit. Të riktheheshin në Kretë, as që bëhej fjalë. Këtu, ku kishin zënë miqësi me turqit, hanin një pjatë gjellë, por në Handaka nuk kishin të ardhme dhe turqit e atjeshëm nuk do të bënin asnjë përjashtim për ta. Burrat vuanin dhe shtrëngonin dhëmbët, edhe gratë po ashtu, dhe nuk mendonin asgjë tjetër përveçse për fëmijët e tyre, apo të paktën për fëmijët e fëmijëve të tyre, që të ktheheshin në tokat e shenjta të ishullit tonë. Pasi kaluan pothuajse njëqind vjet nga dita kur u shkulën me gjithë rrënjë dhe u larguan, erdhi më së fundi edhe momenti i madh i Çlirimit. Kretasit vuanin nën zgjedhën e turqve, por më shumë padrejtësi iu bënë nga vetë grekët, përderisa me qeveritë, me mbretërit e tyre dhe me lojërat e europianëve, binin viktima të Fuqive të Huaja dhe nuk interesoheshin për Çështjen Kretase.

Dëshironim të mësonim sesi u çlirua ishulli i gjyshërve tanë dhe si u bë përsëri tokë greke, prandaj nuk bënim zë dhe prisnim me padurim me veshët ngritur që të dëgjonim vazhdimin. Gjyshit i pëlqente ky qëndrim që mbanim dhe besonte se pas kaq brezash, edhe zemra jonë gufonte nga dashuria për atdheun, nga

i cili paraardhësit tanë ishin larguar pothuajse dy shekuj më parë.

– Me pak fjalë, meqë kretasit nuk qëndronin për asnjë moment urtë, më 1896, në shtator më duket, u emërua në Hania, në funksionin e Administratorit të ri të Përgjithshëm të Kretës, George Veroviç, dhe paralelisht kretasit filluan të bëheshin edhe më të pabindur ndaj pushtetit. Një natë të bukur persona të panjohur vranë prokurorin, Kriari dhe ndërkohë qarkulluan trakte kërcënuese kundër të krishterëve. Fuqitë e Mëdha shqetësoheshin për këto zhvillime dhe ushtronin presion mbi Turqinë që të vinte menjëherë në zbatim dispozitat e Organizmit të ri, për formimin e të cilit kishin marrë vendim të fuqishmit e Europës. Me të vërtetë, u krijua Xhandarmëria kretase dhe në janar të vitit 1897 u emërua si komandant i saj majori anglez Bor. Por turqit po zbatonin urdhra pa dëshirën e tyre dhe nga ana tjetër sabotonin ato urdhra që u jepnin të huajt. Në këtë mënyrë, ata reagonin dhunshëm në shumë raste, dhe në mes të muajit janar iu vu zjarri Mitropolisë dhe lagjeve të krishtera të Hantiasë, kështu që ekzistonte rrezik i madh që këto veprime të dhunshme të përhapeshin edhe në qytete të tjera. Në këtë rast qeveria Delijani, po luante lojën “tre po luajnë muzikë dhe dy vallëzojnë” dhe lejonte që ngjarjet të zhvilloheshin pa marrë vendime, por opozita ngriti zërin, kështu që vendosën të dërgojnë ushtri në Kretë. Në këtë mënyrë shpërtheu edhe një luftë tjetër midis Greqisë dhe Turqisë dhe Fuqitë e Mëdha, duke ndryshuar pikëpamjet dhe “dëshirat” e tyre, i dhanë me plot kuptimin e fjalës urdhër Greqisë,

që të mbyllej përsëri në guaskën e saj dhe të tërhiqte mbrapsht ushtrinë.

– Po mirë o gjysh, – pyeste i revoltuar Manolioja, – ata grekë ishin skllëvër të të huajve dhe bënin gjithçka që ata i urdhëronin?

Në fytyrën e gjyshit vizatohej një buzëqeshje e hidhur. Provonte përsëri shijen e tymit të nargjilesë, me ujin që gurgullonte, e nxirrte me durim nga goja dhe vazhdonte:

– Kështu ndodh me shtetet e vegjël dhe të dobët, sepse kanë nevojë për mbështetje, por kur konstatojnë se ia kanë shitur shpirtin shejtanit, është tepër vonë... Pastaj, si kujtoni ju, që të gjithë ata që merren me politikë, janë shenjtorë? Djem shejtanësh janë edhe ata... Shesin gjithçka që të shpëtojnë lëkurën e tyre nëse janë në rrezik, por edhe nëse nuk janë, i shesin që të pasurohen. Por le të mos merremi tani me këto gjëra. Pasi të rriteni, do të shihni më shumë dhe do të mësoni. Dhe do të ktheni kokën dhe do të pështyni përtokë kundër politikanëve, sepse nëse i pështyni në surrat, nuk do ta kuptojnë dhe do të kujtojnë se po bëni shaka me ta... E pra, Fuqitë e Mëdha kërkuan prej turqve që të tërhiqen dhe Kreta të bëhet shtet autonom, diçka që një ditë më parë, vetë ato e përjashtonin kategorikisht. Por edhe këtu kishte kundërshtime. Kretasit dëshironin një sundimtar european, a thua se nuk bënin dot pa një të huaj mbi kokël! Turqit nga ana e tyre, dëshironin që sundimtari të ishte turk. Më në fund, u vendos për një Guvernator të gjithëpranueshëm, dhe në atë post u vendos djali i dytë i Mbretit të Grekëve, i Gjergjit të Dytë, të cilin gjermanët e komandonin si të donin!

Gjyshi i pezmatuar nga zhvillimi i ngjarjeve, dhe me pikëpamje të qarta kundër fuqive europiane, zemërohej dhe shkumëzonte teksa kujtonte se menjëherë pas kësaj, gjithandej u vendosën mbikëqyrës, secili me ushtritë e tij. Në këtë mënyrë, rajonin e Hania e morën përsipër francezët, atë të Rethimnos e kontrollonin rusët, Iraklion e kontrollonin anglezët dhe në Lasithi u vendosën italianët. Kretasit kërkonin që të largoheshin turqit dhe nuk ia dorëzonin armët Fuqive të Mëdha. Guvernatori nuk kishte mundësi t'i printe në mënyrë normale Kretës në rrugën drejt pavarësisë, ndërsa nga ana tjetër, turqit nuk donin që të braktisnin ishullin dhe kryenin veprime dhune të skajshme. Kjo zgjati deri më 25 gusht të vitit 1898, kur turma turqish vërsjuan rrugëve të Iraklios dhe ia dërgonin Vdekjes si dhuratë çdo të krishterë që u dilte para! Anglezët, duke dashur t'u jepnin fund akteve të dhunës, i dhanë urdhër flotës së tyre të bombardonte qytetin dhe shkatërrimet që pasuan ishin të pallogaritshme. Pas këtyre ngjarjeve, filluan hetimet për të gjetur fajtorët, hetime që nuk të çonin askund, përderisa diplomacia angleze mbante pothuajse hapur anën e palës turke.

Organi Ekzekutiv i Kretës, u bënte thirrje të dëshpëruara kretasve që të qetësoheshin, por kur zemëroheshin ata njerëz ishte shumë e vështirë të gjendeshin mënyrat e përshtatshme që të uleshin gjakrat...

– Përse kretasit, përse ne kemi zemër dhe guxojmë, a nuk më thoni, bijtë e mi? – mburrej gjyshi dhe i përdridhte mustaqet përsëri e përsëri. – Sepse kretasit

mbajnë artileri në poturet e tyre, ato nuk janë kilota të fryra me ajër! Por që të mos i përkeqësonin gjërat dhe pasi pala kundërshtare ishte tërhequr mjaft, burrat tanë i dorëzuan armët dhe si i mandatuar i Fuqive të Mëdha në Kretë u emërua princi Gjergj i Greqisë, edhe ky një gur shahu në duart e gjermanëve. Por me gjithë këto zhvillime, zyrtarisht ishulli u çlirua më 9 dhjetor 1898.

Përloteshin sytë e gjyshit, mbusheshin me lot edhe sytë tanë, dhe në ato momente vinin gratë nga kuzhina, me tabaka nëpër duar dhe gjyshja na ftonte:

– Hajdeni, ejani të gjithë. Kemi përgatitur disa dredhnikë me mjaltë, që do të lëpinë edhe gishtat!...

U futeshim me kokë, sidomos më të vegjlit, dha pastaj përsëri, pasi mbaronte ceremonia e shenjtë ku me të vërtetë lëpinim gishtat, e bindnim gjyshin që të uleshim përsëri rreth oxhakut dhe të vazhdonte të tregonte historitë e paraardhësve tanë dhe të vendosjes sonë në Azinë e Vogël. Ai pikërisht këtë donte, dhe kur prindërit tanë na thërrisnin që të shkonim për të fjetur se kishte kaluar ora, ai na e bënte me shenjë që t'u premtonim se do të shkonim, por të mos iknim.

– Dëgjoni edhe këtë, – na thoshte, – e pastaj shkoni për të fjetur, sepse vajti vonë...

Na tregonte se të gjithë kretasit, por edhe grekët e tjerë në vend ishin gëzuar dhe e kishin festuar fitoren dhe pavarësinë, por askush, ose pothuajse askush, nuk tentoi që të kthehej në atdheun e vjetër, edhe sepse kohët ishin të vështira, por edhe për faktin se edhe nëse ktheheshin, askush nuk do t'i priste, nuk kishin askënd për të takuar dhe për ta përqaftuar, përveç tokës që do të

puthnin, por që edhe prej saj tani nuk kishin më pjesë që u takonte për të marrë.

– Kështu që krahas dhembjes për humbjen e vatrave tona, vendosëm në zemrat tona edhe gëzimin për pavarësinë dhe vazhduam të jetojmë në atdheun tonë të ri, pasi edhe për këtë kishim vuajtur shumë.

Familja jonë ishte rimëkëmbur në atdheun e ri, dhe tashmë po shijonte “të gjitha të mirat”. Pas dhjetëra e dhjetëra vitesh, rajatë në përgjithësi kishin fituar një pozicion tjetër shoqëror, dhe sipas ligjeve që vazhdimisht ndryshonin, tashmë kishin mundësi që të ngrinin pak kokën, deri aty ku u lejohej, dhe njëkohësisht u lejohej që të kishin edhe pronë private dhe të bënin punë për vete.

– Një ditë, – na tregonte gjyshi, – ish-pronarët thirrën një prej paraardhësve tanë dhe i kërkuan të blinte një tokë prej pronave të tyre dhe ta administronte ai vetë. Janë të njohura reformat e Tanzimatit të vitit 1839. Me dekrete që lëshoheshin njëri pas tjetrit dhe me Kushtetutën e vitit 1876, bëhen përpjekje për homogjenizimin e popullsisë të Turqisë dhe hidhen bazat për një organizim të ri administrativ dhe shoqëror. Madje në qeverisjen politike përfshihen edhe minoritetet më të vogla dhe në shumicën e rasteve gëzojnë të drejta të barabarta me turqit. Krijohen në këtë mënyrë milletet dhe për jomuslimanët krijohet kuadri i mileteve

etnikofetare, të cilët administrohen nga hierarkia kishtare, që nga ana e saj, merr urdhra nga Administrata Qendrore. Shteti synon të sigurojë mirëqenien e brendshme të shtetasve të tij, të cilët i konsideron të gjithë të barabartë, pavarësisht origjinës fillestare dhe bindjeve të tyre fetare. Sulltani shpall se i konsideron të gjithë të barabartë dhe se edhe nënshtetasit duhet të ndiejnë se i bashkojnë lidhje vëllazërore patriotizmi.

Motra jonë, Ifigjenia, pyeste :

– Me të vërtetë, kështu ndodhi gjysh?

– Po kur moj vajzë bëhet çdo gjë që dëshiron shteti? Populli është i plotfuqishëm dhe bën atë që dëshiron, nëse merr vendim për të reaguar.

– Po në rastin konkret, reagoi?– dëshironte që të dinte kushëriri ynë, Stathi.

Gjyshi ishte gjithnjë një tip i drejtpërdrejtë dhe nuk fliste me nënkuptime.

– Për fat të keq, u treguan indiferentë, miku im!– iu përgjigj.

– E përse ndodhi kështu?– dëshironte të dinte kushëriri tjetër, Harallambi.

– Sepse në këtë rast, u treguan syleshël!... Shteti synonte që turqit të mësohen të jetojnë si europianë. Me pak fjalë, dëshironte zhvillim, civilizim. Ndërsa ata, në rehatllëkun që u siguronin feja, traditat dhe zakonet, bënë sikur nuk kuptonin.

Babai kishte gjithmonë një pikëpamje tjetër, që ndryshonte nga ajo e gjyshit.

– Një popull që mohon rrënjët e tij, – thoshte babai, – bëhet pluhur e hi... Si mund të mohosh Zotin,

të mohosh ato që të mësuan Kisha dhe Atdheu dhe të ndryshosh karakterin dhe ato që ti beson? Nëse shkëputesh prej rrënjëve të tua...

Gjyshi qeshte. Qeshte sepse edhe ai u besonte atyre gjërave, ishte ai që ua kishte kultivuar këto ide fëmijëve të tij, dhe fëmijëve të fëmijëve të tij.

– Mos u nxito, – e ndërpriste menjëherë.

– Të besosh, por jo me shaminë dhe ferexhenë në fytyrë! Një gjë të tillë, as Zoti dhe as Allahu nuk e duan! Sepse feja, në ndryshim nga Zoti, që ekzistonte përpara saj dhe krijoi botën, u krijua prej priftërinjve dhe prej imamëve sipas interesave të tyre, që të përfitojnë besim dhe para për veten e tyre. I shndërruan fetë në festa fitimprurëse. Na sill vaj, na sill uthull, hidh të holla te tabakaja, dhuro për këtë dhe për atë, jep para për t’u pagëzuar, për t’u martuar, që të të varrosim, të të bëjmë të dyzetat, të pesëdhjetat, të gjashtëdhjetat...

Gjyshi ishte një besimtar i mirë, por prej dy shprehjeve kundërthënëse, të cilat i dedikoheshin Zotit, hidhte poshtë “Beso dhe mos hulumto”, dhe hulumtonte që t’i kuptonte gjërat në thellësinë e tyre. Ky fakt ishte bërë shpeshherë shkak që të grindej me anëtarët e tjerë të familjes, të cilët ndiqnin me devotshmëri mësimet e fesë dhe traditat. Dhe teksa gjërat ndryshonin madje edhe tek Turqia vetë, me Sulltan Abdyl Hamitin që u bë i rreptë për sa i përket nacionalizmit, por njëkohësisht edhe pasues i europianizimit, gjyshi që në fëmijëri mësoi se shpirti i njeriut ka nevojë të mendojë lirshëm dhe të mos kufizohet në atë që “ashtu duhet, sepse kështu

i gjetëm”. Prandaj edhe nuk hezitonte që shpeshherë të ngrinte kokën, madje edhe para funksionarëve, dhe të mbronte pikëpamjet e veta dhe ato që ai i konsideronte si të drejta. Kështu që shumë herë i doli në krah Mitropolitit tonë, Krisostomit, kur të kamurit e vendit, funksionarë dhe të tjerë në Izmir e akuzonin dhe kërkonin që ta rrëzonin nga froni i tij. Gjyshi i qëndroi gjithmonë në krah në të gjitha ato vepra të mira që bëri ai njeri i shenjtë; ndihmoi me donacione për ndërtimin e spitaleve, shkollave, shtëpive për të moshuar, jetimoreve dhe kishave.

– Nëse ndërton një shkollë, – besonte gjyshi, – është njësoj si të inaugurosh një kishë. Ndërton një faltore, është njësoj si të hapësh dyert e Universitetit të Zotit. Por kujdes! Nëpër universitete ka pedagogë të mirë dhe pedagogë të këqij. Dhe lëndët mësimore nuk janë gjithmonë ato që rekomandohen, sepse ata që i japin, shpeshherë i trajtojnë sipas interesave të tyre dhe në këtë mënyrë, studentët bëhen imitues dhe zbatues të një edukimi negativ.

Ne gjithmonë e dëgjonim gjyshin. Jo se të tjerët nuk dinin që të na tregonin dhe të na mësonin, por gjyshi i tregonte bukur dhe në mënyrë racionale, mënyra e tij e drejtpërdrejtë e të treguarit, neve na pëlqente. Kundërshtimeve të gjyshes, e cila kishte frikë se kjo mënyrë sjelljeje e gjyshit do të “na prishte”, ai u përgjigjej: – Hajde tani moj zonjë! Mblidhi bijat dhe nuset dhe të gjitha mbesat që duan të mbeten kuzhiniera dhe shkoni në kuzhinë, të shohim se çfarë do të hamë për darkë.

Ndërkohë që porosiste të na sillnin fruta të thata, arra, bajame, stafidhe dhe fiq të thatë, të gjitha prej pronave tona, që ndërkohë që ai fliste, të hanim diçka së bashku me lëngjet që pinim pasditeve. Mua më pëlqenin jashtë mase stafidhet me aromë dafine dhe haja kaq shumë, sa që më ngjiteshin buzët.

– Kështu pra! – vazhdonte gjyshi.

– Ky Sulltan që na qeveris ende dhe sot, ndërmori nisma novatore edhe në arsim, dhe tani nxënësit nëpër shkollat turke mësojnë më shumë gjëra, më të vlefshme, në krahasim me ato që mësonin më parë dhe që ishin shumë më të pakta, sepse ekzistonin paragjykime. Dhe mbajeni mend, se po vazhdoi me këtë politikë, vendi i turqve do të përparojë. Sepse njerëzve të thjeshtë do t'u hapen sytë, do të shkollohen më tepër fëmijët e tyre, do të bëhen shkencëtarë, do të bëhen ministra, do të ndërtohen qytete të bukura dhe populli do të jetojë i lumtur dhe në vëllazëri me minoritetet, sepse në fund të fundit, ne njerëzit e thjeshtë, nuk kemi gjë për të ndarë. Vetëm qeveritarët dhe funksionarët shesin dhe blejnë sipas interesave të tyre. Po ne, çfarë interesash si të të mëdhenjve mund të kemi? A kemi bukë të bekuar dhe ujë? Them i lëvduar qoftë Zoti dhe ia dalim me kaq pak...

Me të vërtetë, gjyshi kështu ia kalonte, me besim te Zoti, por edhe me kritikë të rreptë kundrejt Tij, thua se ishin të një niveli dhe të barabartë, gjë që e detyronte gjyshen të bënte shumë herë kryqin, duke u dridhur nga frika se mos Krijuesi lëshonte mbi ne zjarrin që të na përvëlonte...

Një britmë përshkoi kuvertën e anijes ku me qindra njerëz ishim ngjeshur njëri me tjetrin njëlloj si kafshët, që kutërbonim nga pislleqet, nga të vjellat e të vegjëlve dhe të të rriturve, nga urina e fëmijëve, por edhe e të disa të moshuarve, madje edhe prej rasteve më të rënda, që e bënëin atë mjedis të lëshonte një kutërbim të rëndë.

Ishte një zë femëror i një vajze të re, e cila në atë moment po bëhej nënë, dhe britmën e saj e pasuan të qarat e forta të të porsalindurit, që erdhi në jetë në mes të detit, pa pasur pranë as babanë, as kumbarën dhe u prit prej duarve me kallo të një mesogruaje të panjohur, që i qëndronte së resë në krah dhe e ndihmonte për të lindur.

– Një foshnje, – belbëzoi nëna jonë. – Edhe një tjetër krijesë fatkeqe erdhi në këtë botë! Përse Zoti im, përse të gjitha këto? Përse na jep fatkeqësi të tilla?

Një grua tjetër afër nesh, që nuk kishte pushuar së qari, që në momentin kur hipi në anije, fshiu sytë dhe duke u kthyer nga nëna ime, i tha:

– Përse e ngatërrojmë gjithmonë Zotin në jetët tona? Si guxojmë që t'ia ngarkojmë Atij fajet e njerëzve? Pashë para syve të mi të më vrisnin burrin, të më sakatonin nënën time fatkeqe... Nuk e di se ku janë fëmijët e mi, nëse jetojnë apo nëse i vranë... Por të gjitha këto i bënë njerëzit, dhe jo Zoti! Nuk i armatosi Zoti i gjithëmëshirshëm duart e tyre, por i morën vetë armët nga duart e komandantëve të tyre...

Nëna jonë qëndronte pa folur, ndoshta sepse nuk donte t'u kundërvihej argumenteve të asaj gruaje të

panjohur, e cila donte që të fliste në emër të Zotit, thua se ishte një avokate e shenjtë në Gjykatën e Krijimit. Në atë moment unë ngrita zërin, i ndikuar ndoshta nga pikëpamjet e gjyshit tim, dhe iu përgjigja:

– Gaboheni zonjë! Zoti i dha njeriut intelektin dhe arsyen, dhe gjithçka që krijoi, e bëri me bindje absolute dhe me saktësi matematike! Njeriu kurrë nuk do të kishte zbuluar dinakërinë dhe urrejtjen, nëse Zoti nuk do t’i kishte mbjellë në mendjen e tij farën e urrejtjes dhe të shkatërrimit...

– O Krisht dhe Apostuj të Shenjtë dhe Shën Fotinia ime, mbrojtëse e Izmirit tonë! – thirri me një zë gruaje, që të këpuste shpirtin, dhe bëri kryqin.

Më vështroi me përçmim, a thua se ishte Patriku, gati për të dhënë dënimin për mëkatin e bërë, apo si Sulltan që do të lëshonte fermanin për të më hequr kokën.

– Turp të kesh! – shtoi. – Një djalë që ende nuk i kanë dalë mustaqet dhe thotë gjëra të tilla! Vetëm një antikrisht flet në këtë mënyrë! Ç’them edhe unë, përderisa të dëgjon dhe nëna jote e nuk të jep ndonjë shpullë... Nëse do të ishe djali im, do të kujdesesha për ty ashtu si duhej dhe do të të bëheshin këmbët gjak nga përkuljet në shenjë pendese...

Dhe duke thënë këto, ktheu kokën nga ana tjetër dhe filloi përsëri të qajë, një herë për dhembjen që kishte nga humbja e familjes, dhe një herë, pa dyshim, për mua mëkatarin...

Qante edhe foshnja pak më tutje dhe ajo mesogrua që po e ndihmonte nënën e re, përpiquej ta qetësonte. Disa gra të

tjera po përpiqeshin që të lidhnin kërthizën e nënës së re dhe u përfshinë nga paniku, sepse nuk po ia dilnin, dhe kërkonin të gjenin ndonjë grua që merrte vesh nga këto gjëra.

Kuje dhe të qara me dënosa dëgjoheshin gjithandej dhe bëheshin gjithnjë e më të forta të ndihmuara nga puhiza e lehtë detare që frynte atë natë. Të gjithë po qanin, të gjithë psherëtinin, të gjithë po luteshin, të gjithë po mallkonin armikun, që kishte shkretuar qytetin e Izmirit¹² dhe familjet e tyre, ndërsa unë ia ngarkoja përgjegjësinë Zotit, që kishte lejuar të ndodhte kjo gjëmë, e cila nuk kishte të krahasuar me çdo gjë që kisha përjetuar.

Herë pas here shikoja njerëz të vetmuar që ecnin duke shkelur mbi ata udhëtarë të stivosur mbi kuvertë, herë duke u penguar dhe herë duke u rrëzuar mbi ta, në kërkim të të afërmve të tyre, të cilët ose i kishin humbur rrugës gjatë asaj ikjeje të nxituar, ose gjatë përpjekjeve për të hipur në anije. Pyesnin, ktheheshin dhe pyesnin përsëri, dhe zhgënjeheshin sa herë që e bënin këtë.

Nëna jonë kishte kyçur në kraharorin saj dhembjen tonë. Vetëm fëmijët kishte me vete. As të ëmën, as të atin dhe as të shoqin. Dhe as ndonjë të afërm tjetër. Çfarë u kishte ndodhur vallë? Askush nuk kishte mundësi që t'i thoshte se ku mund të gjendeshin.

Ecnim gjatë bregut të gjithë së bashku, me bohçe në supe, si ata bojskautët që bënin marshime natën për të qenë në gatishmëri. Si e humbëm njëri-tjetrin kaq

papritur? Si na mori turma me vete, na rrotulloi si në një vorbull dhe humbëm njëri-tjetrin?

Kur nëna e kuptoi se kishim mbetur vetëm, na mblodhi përreth ashtu si mbledh kllaçka zogjtë e vegjël, na dha urdhër që të gjithë sa kishim mbetur të kapeshim dorë për dore dhe ta ndiqnim atë deri tek anija.

– Do të presim aty, – tha gjithë dëshpërim, – dhe aty Zoti do t’u tregojë rrugën dhe do të na gjejnë...

Por asnjë nuk mbërriti. Më kot prisnim, më kot luteshim, me sa dukej Zoti ishte shumë i zënë me punë të tjera në gjithë atë rrëmujë dhe përmbysje dhe nuk i dëgjonte lutjet tona.

Flakët shpërthenin nga çdo rrugicë, që në rrzëzë të malit Pagos e deri në breg, dhe lartësoheshin deri te kambanorja e Shën Fotinisë, e kishës katedrale të qytetit, e cila kishte mbi tre shekuj që qëndronte hijerëndë duke vështruar qiellin dhe me notat që lëshonin kambanat e saj, i thurte himne Krijuesit. Flakët i jepnin qiellit një ngjyrë të kuqërremtë, tymi e mbushte me mjegull, që e bënte natën më të errët, dhe atmosfera kutërbonte nga era e drunjve të djegur dhe e mishit të përcëlluar të njerëzve.

– Mjerë ne ç’na gjeti!... – qante me dënësë nëna jonë.

Kërkonte rreth e qark me vështrimin e saj, shpresonte me zemër, digjej nga dëshira që të ritakoheshim me të afërmit tanë. Njëkohësisht, një ankth e torturonte brenda vetes: a ishin gjallë vallë? Ifgjenia i përkëdhelte supet dhe përpiqej që ta qetësonte. Unë qëndroja pranë tyre gojëkuçur, ndërsa Manolioja lëvizte poshtë e lart,

duke mallkuar me zë të lartë turqit me gjithë çiftetⁱ e tyre. Zinte be që kur të rritej, do të merrte edhe ai çiftin e gjyshit dhe do t'i vriste të gjithë!

Më kot po prisnim. Nuk po dukeshin. Mbërrinin të njohur, i pyesnim dhe ata nuk dinin gjë që të na thoshin. Vetëm na këshillonin që të largoheshim.

– Nëse shpëtoni ju, do t'i gjeni më vonë! – na thoshin. Po si të ikim dhe t'i linim pas? Ku të shkonim, nëse nuk e dinim që njerëzit tanë të dashur jetonin, nëse vuanin, nëse kishin nevojë për ndihmën tonë?

Derisa një prej kryepreqve, që edhe ai po vraponte për të shpëtuar së bashku me gjysmën e familjes së tij, i tha nënës që të mendonte për ne, fëmijët e saj, sepse pas pak nuk do të kishte më as anije, pasi Sterjadhi tinëzar i dëbonte anijet e huaja, amerikanët hidhnin në det ata që tentonin të hipnin për të shpëtuar dhe hordhitë e reparteve të çrregullta masakronin gjithkënd, rrëmbenin fëmijë, vrisnin këdo që u dilte para dhe i afrohej Ke-së.

Pasi u mendua edhe një herë, nëna jonë shtrëngoi zemrën e bëri gur dhe mori një vendim.

– Shkojmë, fëmijët e mi! – na tha. – Zoti që është i madh, le të bëjë mrekullinë e Tij, të paktën të jenë gjallë tanët dhe të mos u ketë qëlluar fati i keq. Shkojmë, dhe nëse fati ynë është i zi, ashtu si qielli i Izmirit, le t'i lutemi Shën Mërisë që të na mëshirojë.

U nis duke belbëzuar nëpër dhëmbë psalmin “Gjeneralit luftëtar i takon fitorja...” dhe herë duke

---

ⁱ Pushkë ose armë gjahu me dy tyta.

vështruar përpara, herë duke e kthyer kokën mbrapa deri në momentin e fundit, me shpresë se do të vinin njerëzit tanë të dashur, u futëm në anije duke shkelur mbi njerëz dhe duke u shkelur prej tyre, me lot në sy për atë çrrënjosje prej vatrave tona, për humbjet, për jetën tonë që vinte duke u shuar sa më shumë që lartësoheshin flakët në qytetin ku kishim lindur...

Na shtynin, na shkelnin, madje edhe na shanin, teksa ne gjithë ankth, përpiqeshim që të gjenim një pëllëmbë vend për t'u ulur në kuvertën e anijes. Kështu, të ngjeshur pas njëri-tjetrit, qëndronim me këmbët dhe zemrën të mpirë, me vështrimin te flakët që transformonin në hi atë qytet të mrekullueshëm dhe që humbitnin në thellësi të atij horizonti sterrë të zi, duke ia lënë vendin dritës së yjeve të shndritshëm që pulsonin mbi kokat tona në atë qiell të pafund.

– Shih Arushën e Madhe! – tha Manolioja duke më goditur me bërryl. – Thonë që nëse e ndjek atë, mund të arrish aty ku dëshiron, të orientohesh dhe të gjesh destinacionin tënd. Apo nuk është kështu?

– Po, – iu përgjigja thatë unë.

– Ja, nëse babai me gjyshin dhe gjyshen, do të marrin si orientim Arushën, mund të na gjejnë më lehtë...

Secili prej nesh ngrohte dhe ushqente shpresën që të takoheshim me njerëzit tanë, t'u hidhemi në krahë, të mblidhemi kruspull në prehrin e tyre, të mblidhemi bashkë si në të kaluarën, si atëherë që mbështeteshim tek ata dhe merrnim guxim për të ecur përpara në jetë.

Shtëpia, ajo shtëpi ku linda unë, më dukej gjigante. Toka që e rrethonte dhe që na përkiste neve ishte një hapësirë shumë e madhe, e mbushur me pemë frutore, në mes të tyre një perimore e pasur në varietete dhe rreth saj një kopsht i mrekullueshëm me lule fantastike për të cilat kujdeseshin me dashuri të veçantë gjyshja, mamaja ime, hallë Rinioja si dhe ndihmonin dy Ifigjenitë, motra ime dhe kushërira jonë.

Aty u lindën të gjithë fëmijët e brezit tonë, por edhe gjyshi me vëllezërit e tij. Nga ajo tokë, që na rrethonte, vilnim frutat e pemëve, të cilat i hanim, por me to gratë përgatishnin edhe gliko, komposto e marmelatë. Nga perimorja plotësonim nevojat tona të përditshme për zarzavate me të cilat gratë gatuanin ato gjellë kaq të shijshme në kuzhinën tonë.

Në kopsht, aty ku toka ishte e papunuar, luanim, vraponim dhe pasi lodheshim dhe djersiteshim, çlodheshim nëpër stola ose dhe në karriget e verandës. Aty motra jonë na qeraste me llokume dhe limonadë prej limonëve, që sapo ishin shtrydhur, ndërsa ne diskutonim për njëmijë e një probleme fëmijërore që na preokuponin, dhe të cilat ishin kaq të parëndësishme për të rriturit, por kaq të rëndësishme për ne.

Nuk kishte fëmijë të tjerë që të luanim me ta, sepse në atë ishull kaq të vogël, familjet që jetonin aty ishin të pakta në numër. Më shumë shoqëroheshim me fëmijët e tjerë të familjes, e cila vazhdimisht po shtohej së bashku

me shtëpitë e reja që po ndërtoheshin brenda mjedisit të atij oborri të stërmadh pas çdo martesë që bëhej në familjen tonë.

– Të jemi të fortë, – uronte gjyshi, – dhe të shtohemi si rëra e tokës, sepse familjet e mëdha, kur ka dashuri mes tyre, janë edhe të bekuara prej Zotit. Për më tepër, janë të fuqishme dhe e përballojnë së bashku çdo gëzim, por edhe çdo vështirësi të jetës. Mbajini mend këto fjalë, dhe kur të rriteni, do ta kuptoni edhe ju sesa të drejtë kisha...

Kështu, ndërkohë që familja zgjerohej, shtohej merak i përkujdesjes, por ndiheshim me të vërtetë të fortë, të lidhur me vargonj dashurie, të gatshëm për të përballuar çdo vështirësi dhe çdo rrezik që do të mund të na kërcënonte.

Kjo ishte familja jonë, kështu ecte përpara, kështu jetonte dhe krijonte. Që në periudhën kur mbërritën në vilajetin e Izmirit dhe deri më sot, nuk pati hatërmbetje mes tyre, nuk folën keq për njëri-tjetrin, nuk u shkëputën për asnjë moment nga njëri-tjetri dhe gjithmonë të bashkuar përballuan gjithë të këqijat, dhe gjithmonë të bashkuar si një grusht i vetëm dëbonin dhimbjen larg dhe mbushnin familjen me gëzim dhe lumturi.

– Që atëherë kur u larguam nga Handaka! Merre me mend... – thoshte gjyshi. – Dhe jemi shumë anëtarë nga familja, që sipas rrethanave këtu, në këtë vend të bekuar...

Kushëriri ynë, Harallambi, pyeste gjyshin se përse e quante këtë tokë turke “vend të bekuar”, dhe ai, pasi na vështronte me radhë të gjithëve ne që rrinim përreth tij,

përgjigjej: – Sepse para së gjithash, ky vend, është tokë e lashtë greke, me gjithë këto pasuri që i dha Zoti dhe nga të cilat njerëzit gjithmonë sigurojnë jetesën e tyre. Së dyti, sepse këtu gjetëm një strehë pasi u detyruam të braktisnim Iraklion, nga ku na dëbuan turqit, por edhe këtu, turq ishin ata që na ndihmuan dhe që treguan dashuri ndaj nesh. Dhe së fundi, sepse megjithëse ky vend nuk na takon më neve grekëve, pushtuesit e tij, pas shumë vitesh dhe vuajtjesh, na japin mundësinë që të jetojmë edhe ne si njerëz, më të shumtën e herëve si të barabartë në mes të barabartëve, duke na dhënë shanse që të punojmë për vete, të blejmë tokë dhe të pasurohemi nga tokat që kultivojmë dhe shfrytëzojmë. E çfarë nuk prodhon ky vend: ullinj, fruta, prodhime toke, fruta deti dhe peshq... Madje edhe ar, ku edhe në ditët tona ka bashkëqytetarë që kërkojnë në brigjet dhe në derdhjen e lumit Paktollo...

Punishtja e ullinjve të gjyshit ndodhej pranë lumit Ermo, pak më larg Vurllës. Fillimisht ishte një punishte e thjeshtë dhe tani një fabrikë e madhe, në të cilën punonin shumë njerëz dhe nxirrnin bukën e gojës; disa gjatë mbledhjes së ullinjve me shkopinj të gjatë, disa të tjerë te mulliri, që shtypte ullinj të tjerë në prodhimin e vajit, specialistë për aciditetin, kishte nga ata që mbushnin vozat, shishet apo bidonët, kishte nga ata që punonin nëpër zyra, ishin ata që merrnin kampione për analiza, ishin shitësit dhe shumë të tjerë... Por edhe prodhimet e tjera që kishim, shtoheshin; prodhonim rrush dhe stafidhe, musht dhe verë të zgjedhur, prodhonim dhe miell në sasi të bollshme për përdorim

vetjak, dhe të gjitha këto prodhime i shisnim në tregun e brendshëm, por edhe eksportonim në të gjithë pellgun e Mesdheut.

Ndoshta qyteti i Qidhonëve, ose i Ajvalisë, gëzonte liri të plotë falë lejes që i kishte dhënë vetë Sulltani, por edhe Izmiri gjatë viteve të fundit jetonte në liri të plotë. Tregtia po lulëzonte, dhe këtë tregti e kontrollonin kryesisht grekët dhe pak hebrej. Por edhe shumica e popullsisë ishte greke, turqit ishin më të paktë në numër. Nga ana tjetër, njerëz paqësorë preferonin të punonin pa pasur përgjegjësi, dhe shkonin për të punuar tek të krishterët.

Por në Izmir po lulëzonte edhe kultura, ku funksiononin shumë institucione, shkolla, akademi, klube, teatro, kinema, ansamble vallëzimi dhe të tjera të ngjashme, qarkullonin gazeta të mëdha, ndërsa shumë francezë, anglezë dhe amerikanë, duke jetuar në qytet, sollën me vete kulturën europiane dhe amerikane e cila u ndërthur me kulturën e Izmirit që rrezatonte dije dhe jetë të gjallë kulturore.

Babai ynë, i cili kishte studiuar historinë e botës, na fliste shpesh për historinë e qytetit, i cili me sa dukej ishte ndërtuar në vitet 3000 para Krishtit dhe vazhdonte të ekzistonte, me gjithë luftërat, pushtimet dhe shkatërrimet e shumta. Kur gjyshi pushonte së treguari për Kretën dhe vendosjen e familjes në vendin ku jetonin tani, babai na fliste për Izmirin dhe historinë e tij.

– Straboni, – na thoshte, – na informon se në lashtësi ekzistonin dy qytete me emrin Izmir.

– Dy? – e ndërpriste Manolioja.

– Si ka mundësi? Ishin vendosur njëra mbi tjetrën?
Po a është e mundur një gjë e tillë?

Babai e vështronte duke buzëqeshur dhe i përgjigjej:

– Po, pikërisht kështu, njëra mbi tjetrën... Dhe do t'ua shpjegoj sesi. Izmiri i parë u shkatërrua dhe mbi rrënojat e tij, Aleksandri i Madh dhe epigonët ndërjuan Izmirin e ri, këtë qytet në të cilin jetojmë edhe ne sot. Sigurisht që pjesa më e madhe e monumenteve janë shkatërruar, por toka është po ajo.

Qyteti i bukur i Izmirit për sytë e mi, shtrihej nga shpatet e malit Sipillo dhe të malit Pago, ku ndodhet edhe fusha pjellore e Menemenës, dhe deri në Punda, që në turqisht i thonë Al Saxhak, dhe arrin deri në Konaki dhe në Ke, vend i njohuri në të gjithë botën.

Do të mund të thoshim se qyteti ndahej në rajone, ku në veri dhe në drejtim të Pagos, shtrihej lagjja turke, ndërsa në jug, deri aty ku fillonte Kordheloja, banonin grekët, armenët, hebrenjtë dhe të huajt. Sigurisht që në të dyja lagjet apo mëhallët, në lagjen e Sipërme dhe në lagjen e Poshtme apo në qytetin e Poshtëm, popullsia nuk ishte plotësisht homogjene, ashtu sikurse edhe në Lagjen e Frankëve që nuk jetonin vetëm të huaj. Kështu, paksa të përzier, jetonin këtu njerëz të racave të ndryshme dhe të gjithë e donin njëri-tjetrin.

Mëngjeseve, anija e vogël na nxirrte te moli, që ishte vend i preferuar për të gjithë banorët e Izmirit, dhe unë së bashku me vëllezërit dhe kushërinjtë e mi merrnim rrugën për në shkollat tona, derisa u pranova në Shkollën Evangjelike dhe nuk kisha arsye ta kisha zili

motrën time, Ifigjeninë, e cila pak kohë para meje, kishte hyrë dhe studionte në Shkollën Qendrore Femërore.

Ishte i bukur qyteti i Izmirit, të cilin të huajt e quanin “Parisi i Vogël”, dhe një dëshirë e fshehtë flakëronte në shpirtin tim, doja që një ditë të njihja edhe Parisin e madh, atë të Europës, të bëja krahasimin se cili prej qyteteve ishte më i bukur, megjithëse isha i sigurt se dashuria për qytetin ku unë u lindi, do t’i jepte atij çmimin e parë.

Mundet që dikush tjetër të mos e ketë dashuruar kaq shumë një qytet aq sa e dashurova unë Izmirin, mund të mos ketë qarë sa qava unë për të gjatë gjithë jetës sime, me sytë e shpirtit dhe i gjuhëzuar para ikonës së Shën Fotinisë, të kishës së vjetër katedrale me kambanoren e saj tepër të lartë, e cila për një çast të vetëm u pushtua nga flakët dhe u shemb si një letër e djegur.

Izmiri, kurora e Anatólisë ose Anadollit, nuk kishte vuajtur pak! U rrëzua, u ngrit, u rrëzua përsëri dhe prapë u ngrit gjatë shekujve që kaluan. E shkatërruan luftëra dhe tërmete, e ndërtuan dhe e rindërtuan mbretër, perandorë dhe sulltanë. Dhe Izmiri qëndroi në këmbë, sepse në thellësi të tokës së tij, prehej shpirti i të gjithë njerëzimit, duke filluar nga Homeri, për të cilin banorët e Izmirit besonin se ishte bir i qytetit të tyre.

Në sytë e mi prej fëmije, nëpërmjet të cilave e sjell nëpër mend, Izmiri ngjante me një grua fisnike, me trenin e saj të vogël që e tërhiqnin kuaj, me hekurudhën, me shumëllojshmërinë e racave që banonin në lagjet e tij, me ato ndërtesa madhështore dhe hijerënda te bregu, me lagjen aristokrate dhe sheshin e saj Kalithea,

të njohur edhe me emrin “Bella Vista”, dhe rrugën paralele me të, që njihej me emrin “Paraleli”, ku kishin vilat e tyre njerëzit e pasur të qytetit. Më vinin ndërmend gjashtëmbëdhjetë kishat e tij ortodokse, rruga tregtare e Frankëve, bezestenët e tij¹, kubetë me dyqane turke dhe hamamët, ndërtesat impozante të shkollave dhe të klubeve, kështjella e Kadife-Kalesë, e ndërtuar në shekullin IV para Krishtit nga Lisimahu, Kryepeshkopata...

Im atë, ende shumë i ri në moshë, i martuar në të njëzetat dhe që tani po u afrohej të dyzetave, me përgjegjësitë e fabrikës mbi supe, dora e djathtë e gjyshit në bashkëpunim me dy vëllezërit e tij të tjerë, gjatë fundjavave e kishte bërë zakon të na merrte dhe të na shëtiste me karrocë, të vizitonim vendet përreth dhe të hanim nëpër tavernat afër bregut peshk shumë të freskët të sjellë nga Papa-Skalla, pastaj na çonte nëpër pastiçeritë e rrugës, për ndonjë ëmbëlsirë dhe e mbyllnim shëtitjen duke shkuar në kinema, ose në teatër, kur qëllonte të vinte ndonjë trupë teatrore nga Athina.

Ditët e festave, të cilat gjithnjë i festonim ashtu siç duhej, domethënë me familjen, kishte raste që organizoheshin vallëzime nëpër klube të ndryshme të qytetit, dhe prindërit na merrnin me vete edhe ne fëmijët më të rritur në moshë. Dëgjonim orkestrat që luanin valse vjeneze, imitonim lëvizjet e atyre që vallëzonin, i përsëritnim këto lëvizje kur ktheheshim në dhomat

---

¹ Rrugë e mbuluar me dyqane në anët e saj.

tona, në mënyrë që të ishim të përgatitur kur të dilnim dhe të merrnim pjesë në jetën shoqërore të qytetit.

Duke qenë se tanët i ftonin kudo, ngaqë kishin një pozitë të privilegjuar në shoqërinë e lartë, edhe në shtëpinë tonë organizoheshin shpesh mbrëmje dhe ne vallëzonim nën shoqërinë e gramafonit, i cili në atë periudhë ishte diçka e re dhe e shtrenjtë, dhe në vazhdim, me miqtë dhe shokët e klasës u binim veglave të ndryshme muzikore që mësonim në shkollën e muzikës dhe këndonim të gjithë së bashku.

Gjyshi dhe të bijtë po grindeshin për dy këngëtarë që ishin atëherë në modë, për Panajot Tundën dhe për Thodhor Mavrojenin, të cilin të gjithë e thërrisnin “Thodhoraqi” sepse ishte bërë shumë popullor me këngët e tij. Këta dhe mjaft të tjerë i regjistronin këngët e tyre në Amerikë dhe ishte e vështirë t’i blije sepse kushtonin. Ishin edhe këngëtarët që u thoshin studentëve, të cilët interpretonin këngë popullore dhe këngë rebete, të cilat i këndonin të gjithë në qytet dhe që u pëlqenin edhe të huajve.

Gratë preferonin diçka më të lehtë dhe shpesh u kërkonin burrave të tyre që t’i çonin në opereta dhe shfaqje muzikore, ndërsa ne femijët, sa më të vegjël që të ishim, aq më shumë na pëlqenin bandat muzikore, të cilat, në ditë festash dilnin buzë detit për të dëfruer qytetarët me muzikën e tyre.

Gjithmonë e sillja nëpër mend pazarin e madh të Izmirit.

– Është më i madh edhe se i Stambollit! – këmbëngulte gjyshja. – Dhe aty gjen çfarë të duash.

Vërtet, aty mund të gjeje gjithçka. Të gjitha prodhimet vendase ofroheshin për shitje së bashku me ato të importuara, sepse gjëra të bukura vinin nga çdo vend, grave tona u pëlqente që të blinin sixhade persiane, enë porcelani angleze dhe enë kristali nga Bohemia. Dhe nuk e bënëin për të shitur mend, por se u pëlqenin gjërat e bukura, dhe përderisa i kishin mundësitë ekonomike, nuk e llogarisnin sesa shpenzonin...

Ky treg ose pazar ishte në lagjen Qemeralti dhe babai na thoshte se fillimet e tij datonin që në shekullin XVI, së bashku me xhaminë Hisar, dhe menjëherë pas kësaj mori pamjen e një tregu të madh me çdo lloj produktesh. Në këtë treg shiteshin edhe prodhimet tona, ullinj, vaj, por edhe sapun vaji që prodhonte fabrika jonë që prej pesëmbëdhjetë vjetësh, si dhe stafidhe dhe produkte të tjera nga tokat tona.

Në Izmir ishte krijuar dhe funksiononte edhe një trupë Bojskautësh. Prindërit na çuan mua dhe kushërinjtë e mi aty që në moshë të vogël, u familjarizuam dhe na pëlqente, se mësonim shumë gjëra dhe përgatiteshim për jetën, për t'u bërë qytetarë të devotshëm. Kjo lëvizje, e cila u themelua më 1907 në Angli, kishte si qëllim të kultivonte në karakterin e të rinjve detyrat e tyre kundrejt Zotit, detyrimet kundrejt të tjerëve dhe detyrimet kundrejt vetes së tyre. Këto ide u pëlqyen nga prindërit tanë dhe na regjistruan aty, ku gjithashtu edhe neve na pëlqente.

Takoheshim në klub çdo ditë të diel pasi mbaronte mesha në kishë, ku unë dhe djemtë e tjerë të familjes shërbenim si dhjakonë në kishat e Shën Fotinisë apo të Shën Harallambit, në lagjen greke.

Aty flisnim për shumë gjëra dhe bënim ushtrime, mësonim sesi të bënim nyje, të bënim rikonjicion terreni dhe të zbulonim gjëra apo dhe vende të fshehta, flisnim për barazinë mes njerëzve dhe ushqenim dashurinë vëllazërore për njerëzit e tjerë. Qëllimi ynë ishte “të dilnim gjithmonë të parët”, gjë që ua kishte lënë si amanet vetëm bojskautëve grekë, lideri politik grek, Eleftherios Venizellos, për të cilin në ato vite besonim se do të shpëtonte Greqinë dhe do ta çlironte Azinë e Vogël.

– Ai është udhëheqës! – shpërthente gjithë entuziazëm, xhaxhai, Anargjiri.

Çdo javë merrte në dorë gazetat, *Amaltheia* dhe *Armonia*, i qëmtonte të gjitha dhe i mësonte lajmet përmendësh, fjalë për fjalë. Dhe mburrej kur ato shkruanin për veprimtarinë e Venizellosit, të cilin e konsideronte burrë shteti, patriot të flaktë dhe besnik, dhe në përgjithësi, një politikan me autoritet të cilin së bashku me Antantën e respektonte e gjithë Europa.

– Mashtrues është, dhe mbajeni mend këtë fjalë! – shpërthente gjyshi nga ana e tij.

– Përse e thua këtë, baba? – pyeste xhaxha Anargjiri.

– Sepse, – zemërohej gjyshi, – më duket se diçka djallëzore po na fsheh ky njeri. Shikoni bre, sesi i zbaton të gjitha ato që i thonë Aleatët, me gjithë faktin se shumë herë jemi djegur prej tyre! Vëreni gjithashtu sesi grindet

me mbretërit dhe ushtarakët dhe që në fund bën vetëm atë që ka në kokë. Mua më duket se këto mashtrime të tij, do të na fusin në belara...

Ishin të ngatërruara shumë gjërat në atë periudhë. Aleatët bënë pazare, jepnin urdhra, dhe kur u duhej prisnin edhe koka. Grindeshin edhe midis tyre, bënë vazhdimisht stërvipte mbi hartë për të copëtuar kombet e vogla, mbronin ata që më parë i luftonin dhe ditën tjetër i luftonin përsëri. Në fushën e lojës së negociatave, shpërbënin shtete të tëra dhe me mjeshtëri fshihnin gjurmët e pjesëmarrjes së tyre në çdo kasaphanë që vetë e kishin gatuar.

Gjyshi kishte pikëpamje të rrënjosura dhe nuk i ndryshonte lehtë, me gjithë ndryshimet dhe luhatjet e politikës ndërkombëtare, e cila të tjera thoshte tani, dhe të tjera bënte në vazhdim. Politika ndërkohë kishte filluar të luante rol të rëndësishëm në radhët e familjes sonë, teksa preludi i luftës kishte filluar të mbushte atmosferën dhe të krijonte dyshime, por edhe frikë tek ata më të ndjeshmit. Një prej atyre, ishte edhe babai i baballarëve tanë, dhe ne që e donim dhe e konsideronim si një njeri të ditur, pyesnim veten nëse me të vërtetë bënte parashikime të sakta dhe e diskutonim gjerësisht një version të tillë, sepse në moshën tonë vetëm me të dëgjuar i kishim luftërat, pushtimet dhe skllavërinë.

– Mos i tremb fëmijët! – i lutej gjyshja të shoqit.
– Dhe në rast se ju të rriturit dëshironi të flisni për këto gjëra, mos bisedoni në prani të tyre, por shkoni në dhomat e tjera dhe mundohuni t'i zgjidhni aty problemet e botës.

Ne qeshnim teksa shihnim gjyshen tonë të zemëruar, sepse kujtonim se gjërat ishin të thjeshta, se ato që diskutonin të rriturit ishin vetëm hamendësime dhe se luftërat dhe pasojat e tyre nuk do të na preknin kurrë ne, që ia kalonim aq bukur në atdheun tonë.

Por nuk merrnim parasysh faktin se Qemal Ataturku kishte hequr nga fronin Sulltanin dhe kishte ngritur një regjim tjetër, sipas të cilit, populli turk duhej të ishte zot i tokave të Azisë së Vogël dhe se çdo person i një feje tjetër dhe çdo person që nuk ishte turk, duhej ose të dëbohej, ose të vritej nëse kundërshtonte që të largohej!

– Dokrra! – ia bënte një mik i babait, kur erdhi një pasdite për vizitë së bashku me të shoqen dhe fëmijët.

Pa dashje dëgjuam diskutimin e tyre nga dhoma ngjitur, dhe aty u thanë gjëra që do të kishte qenë më mirë sikur të mos i kishim dëgjuar. Ai nuk besonte se gjendja do të arrinte aty ku nuk mbante më.

– Do ta shikoni, një furtunë e vogël është dhe do të kalojë, – besonte ai. – Qemali vendosi zgjerimin e regjimit të Xhonturqve dhe i duhet që ta mbrojë derisa të konsolidohet. Nga ana tjetër, turqit nuk kanë për të bërë asnjë rezistencë. Gjithmonë binden si kopeja bariut. Pasi të gjithë ta pranojnë regjimin e ri, gjërat do të qetësohen përsëri. Për më tepër, Aleatët dëshirojnë të zhbëjnë plotfuqishmërinë e Turqisë, dhe kjo dihet nga të gjithë.

– Nuk gjykon drejt, – i përgjigjej gjyshi. – Aleatët shohin gjithnjë interesin e tyre. Anglezët, francezët, italianët, madje edhe amerikanët, ia kanë vënë syrin naftës së Mosulit. Kërcënojnë turqit, në mënyrë që të

fitojnë sa më shumë prej tyre, dhe ke për të parë që ata në fund do të bien në grackë. Dhe ne do të gjendemi të papërgatitur, sepse u besojmë fjalëve të mëdha dhe Antantës, si dhe Venizellosit tonë, i cili të vetmen gjë që mundet dhe di të bëjë, është t'u përulet Fuqive të Mëdha dhe t'u japë atyre tokë edhe ujë.

Mosmarrëveshje, kontradikta, reagime, dhe më e rëndësishmja, shumë prej qytetarëve të Izmirit, të cilët i ndiqnin zhvillimet dhe e kuptonin në thellësi domethënien e tyre, shqetësoheshin sepse dukej qartë që Europa dëshironte me çdo mënyrë të garantonte interesat e saj në Lindjen e Afërt.

– Arsyeja kryesore është nafta, – binte dakord me gjyshin im atë. Por edhe xhaxha Efstathi i përkrahte këto mendime.

– Qemal Ataturku ka plane dhe shumë shpejt do të fillojë me zbatimin e tyre, – besonte xhaxha Anargjiri. – Nuk e bëri revolucionin që të vazhdojë politikën e Sulltanëve. E ka deklaruar ndërkohë, se do t'i spastrojë territoret nga të “pabesët” dhe paralelisht me reformat që do të ndërmarrë për të europianizuar Turqinë, do të luftojë dhe do të zhdukë çdo të huaj për kombin e tij.

Gjyshi nuk e shikonte me sy armiqësor udhëheqësin e turqve, por kishte frikë se në rast se pikëpamjet e tij mbizotëronin dhe ktheheshin në vepra, atëherë grekët do të gjendeshin përballë problemeve mjaft të mëdha, dhe diçka të tillë nuk donte as ta mendonte.

– Populli e do, – thoshte, – prandaj i dha edhe emrin shtesë “Ataturk”, që do të thotë “baba i turqve”, sepse ishte ai që u përpoq të ribashkojë perandorinë e